

M. Irod. O.

12311.

28.

Magyar

I R O D A L M I
R I T K A S Á G O K

Szerkeszti Vajthó László

28.

HORVÁT ISTVÁN

MAGYAR IRODALOM-
TÖRTÉNETE

A Magyar Irodalmi Ritkaságok eddig megjelent számai:

1. **Bessenyei György: A törvénynek útja. Tudós társaság.** Sajtó alá rendezte és kiadta a *budapesti Berzsényi Dániel-reálgimnázium* 1929/30. évi VIII. osztálya.
2. **Péterfy Jenő dramaturgiai dolgozatai.** Sajtó alá rendezte és kiadta a *budapesti Berzsényi Dániel-reálgimnázium* 1930/31. évi VIII. osztálya.
3. **Benyák Bernát: Joas.** (Piarista iskolai dráma, 1770.) Eredeti kéziratból sajtó alá rendezte s bevezetéssel ellátta dr. *Perényi József* tanár. Kiadta a *budapesti kegyestanítórendi kath. gimnázium*.
4. **Bessenyei György: Egy magyar társaság iránt való Jámbor Szándék.** Bécs, 1790. VII. oszt. tanítványaival sajtó alá rendezte dr. *Várady Zoltán* tanár. Kiadta a *budapesti Verböczy István-reálgimnázium*.
5. **Károlyi Gáspár: Két könyv . . .** Debrecen, 1563. VIII. oszt. tanítványaival sajtó alá rendezte *Jablonowsky Piroska* tanár. Kiadta a *budapesti Ev. Leánykollégium*.
6. **Szemelvények Temesvári Pelbárt műveiből.** Fordította s tanítványaival sajtó alá rendezte *Brisits Frigyes* tanár. Kiadta a *budapesti ciszterci-rendi Szent Imre-gimnázium*.
7. **Péterfy Jenő zenekritikái.** Sajtó alá rendezte és kiadta a *budapesti Berzsényi Dániel-reálgimnázium* 1930/31. évi VIII. osztálya.
8. **Édes Gergely: Eredeti oktató mesék.** Dr. *Zsigmond Ferenc* tanár vezetésével sajtó alá rendezte és kiadta a *debreceni ref. kollégium gimnáziumának* 1931/32. évi VIII. A. osztálya.
9. **Dugonics András Magyar példabeszédek és jeles közmondások c. gyűjteményéből.** Sajtó alá rendezte és kiadta *Szabó Béla* polgári iskolai igazgató.
10. **Kazinczy világa.** Szerkesztette *Vajthó László*. A Kazinczy-centenáriumra kiadta a *Kir. Magyar Egyetemi Nyomda*.
11. **Szent Erzsébet legendája. Szent Elek legendája. Halál himnusza.** Sajtó alá rendezte dr. *Tordai Anyos* igaz-

M. Sz. O. 12311

591849

28.

MAGYAR IRODALMI RITKASÁGOK
SZERKESZTI VAJTHÓ LÁSZLÓ

XXVIII. SZÁM.

HORVÁT ISTVÁN

MAGYAR IRODALOM-
TÖRTÉNETE

MTA
KIK

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

W.

867498

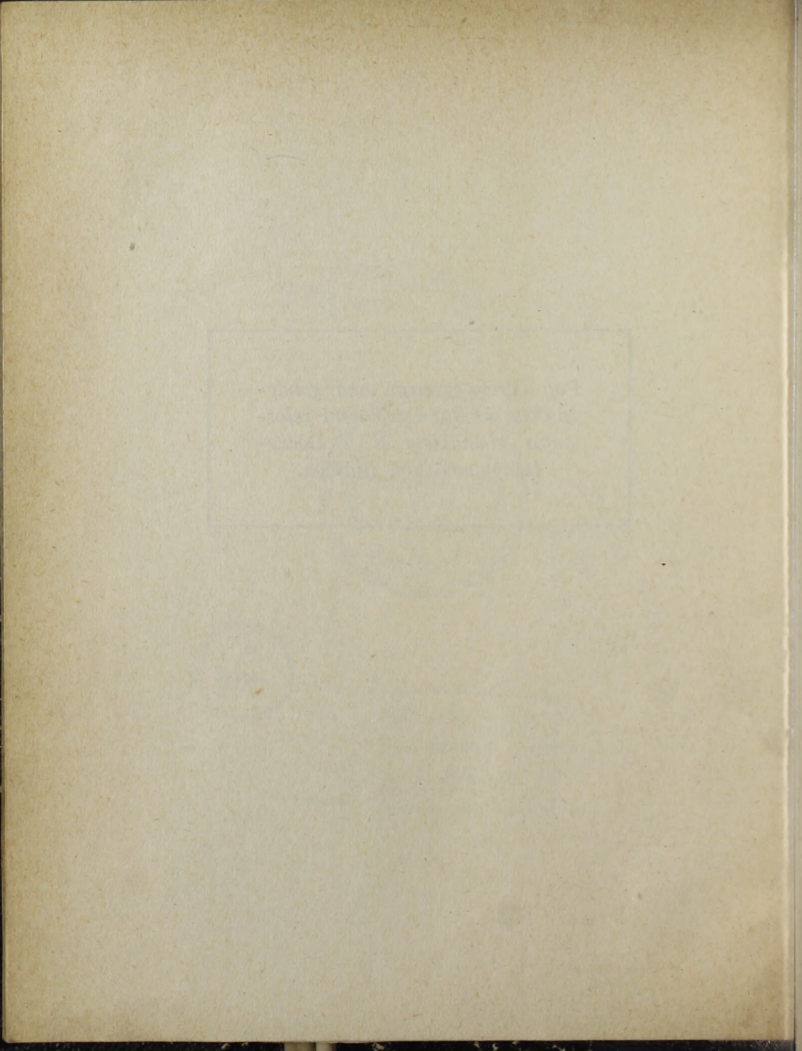
020.012

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
Növedéknapló
1934. évi 2338 sz.

Pap Károly egyetemi tanár gondozásában kiadta a debreceni református gimnázium és a Dóczy-leánygimnázium ifjúsága.

BEVEZETÉS.

Horvát István, aki pályáját a filologia mezején kezdette és csak idővel, a Révai rendszerének védelme és a saját nyelvtörténeti kutatásai közben hajlott át a hazai jog és őstörténet bűvárlatára, mindig szívesen foglalkozott irodalmi multunkkal. Lassankint áttekinti annak egész anyagát, hazai és külföldi forrásműveit és pár évtized alatt oly roppant adalék-tömeget gyűjt össze, amelyre a tudomány minden munkása ma is tisztelettel tekintet. Enemű hagyatéka a Nemzeti Múzeum kéziratárában a legrégibb időktől a XVI. század végéig 21, innen a mult század negyvenes éveig 113 ívrét alakú kötetet tesz ki. Amellett méltatja elődeinek (Horányi, Wallaszky, Pápay) irodalomtörténetírói jelentőségét; kiadja Révai „Magyar Deáki Történetét“ és egy sereg középkori nyelvemlékünket. Ő tesz először találó megjegyzéseket a „Pannóniai Ének“ szövegére és szerzőjére, a Balassi Menyhárt árultatásáról írt komédiára, már akkor sejtetvén, hogy a névtelen mű írója minden valószínűség szerint maga a kiadó, Karádi Pál. Még a Magyar Dámáknak szánt Kalendáriuma is úttörővé válik azáltal, hogy szépirodalmi almanachjaink hosszú sorát ezzel nyitja meg egy reménytelennek tetsző kor hajnalán (1812).

Tudós érdemein kívül hivatali állásai (a Széchenyi-könyvtár őre, majd igazgatója, egyetemi

tanár, szerkesztő stb.) is nagyban emelik erkölcsi súlyát s jó ideig csaknem ugyanazt a szerepet tölti be irodalmunkban, mint amelyet később Toldy, a XIX. század derekán. Ő volt Kazinczy elveinek Pesten legmozgékonyabb képviselője, a Marczibányi Intézet lelke, egy sereg ifjú költő és tudós állandó sugalmazója, akikre főként őstörténeti nyomozásaival gyakorolt szokatlan hatást s nemcsak a kisebbekre, hanem a nagyokra, sőt a legnagyobbra, magára Vörösmartyra is. — Ez irányú munkássága mégis akkor válik igazán teljessé, amikor a magyar nyelv és irodalom előbb helyettes (1830), majd rendes tanárává nevezik ki a pesti egyetemen (1837) s így még közvetlenebb kapcsolatba léphet az ifjúsággal, mely éveken át tömegesen, s szinte tüntetésszerű lelkesedéssel látogatja előadásait. Ott ülnek előtte a fiatal Eötvös és Szalay László, Pauler Tivadar és Madách Imre, Vasvári Pál, Lónyay Menyhért, Andrássy Gyula és mások, a reformkori évek annyi ifjú jelese, akiket lángoló fajszeretetével és roppant tudásával egyként lenyűgözve készítget elő a nagy tettekre siető új Magyarország számára.

Ennek a hálás hallgatóságának óhajtott Horvát, amint azt nyelvi és stilisztikai óráin tette, valami rendszeresebb áttekintőt nyujtani, hiszen már a Révai „Deáki Történetéhez“ írt jegyzetében is panaszolva mondja, hogy „negyven évnél több idő folyt le, mióta a Magyar Nyelv különös tanítóktól a Pesti Fő Oskolában, és a Magyar Haza Akadémiáiban taníttatik és illy hosszú időszakasz lefolyása után sinszen Kézi Könyvünk, ha Pápay Sámuelét kivesszük, a Magyar Literaturáról. — Hogy így állunk, épen nem tsudálhatjuk. A szűk fizetés, mellyet a névre rendes, fizetésre nézve pedig rendkívül való Magyar Nyelv Tanítók húznak, olly

tsekély, hogy amellett a Magyar Literaturáról maguknak igen kevés vagy éppen semmi segéd-eszközöket sem szerezhettek. Másfelől a helybeli Könyvtárak is, még a Pesti Fő Oskoláét sem vévén ki, fölötte nyomorék állapotban vagynak.¹ — Kompendumma azonban több lett, mint egyszerű vezérfonál; felfogásában és módszerében egyik legeredetibb láncszeme azoknak az első kísérleteknek, amelyek Toldy előtt szellemi multunk rendszere-sebb áttekintésére törekedtek. Rokon velük már könyve alap gondolatában, hogy amíg tudományt hirdet, egyúttal apológiát írjon: „mert tökéletesen meggyőzötve vagyok — írja egy Tudományos Gyűjteménybeli cikkében —, hogy egyedül a Magyar Historia Literaria gondosabb bővítettetése vonhatja le Atyáink emlékezetekről azon méltatlan szennyeket, melyekkel őket nem tsak a Külföldiek, hanem saját polgártársaink is hirtelenkedésből terhelik.”² Szót kíván tehát emelni: nemzeti becsületünk védelmére a külföld előtt, honfitársainknál: hogy mint támogatta nyelvünk, kultúránk, irodalmunk nemcsak faji érzésünket, hanem nemzetül fönmaradásunkat és kifejlődésünket egyszersmind. Jól ismert hang a romantikus irodalomkritika programjából, amely külföldön (a németeknél) egész irodalmi iskolának lett jelszavává, nálunk sokáig, egyik legmélyebb és vezető indítékává.

Elöl a szokásos *alapfogalmakat* (irodalom, irodalomtörténet, hazai irodalomtörténet) adja, igaz, hogy valamennyit kora felfogása szerint, de mégis

¹ Révai M. Magyar nyelvi és irodalmi kézikönyve. Régi Magyar Könyvtár. XIX. 118. l.

² Az Eperjesi, Abrugybányai és Varasdi Könyvnyomtató Műhelyekről a XVI. században. Tudományos Gyűjtemény. 1819. 77. lap.

világosabb és szabatosabb formulákban, mint ahogy elődjei tették. Így említi meg a *magyar irodalom-történetírás első kísérleteit*, a nyelvünk keletét érdeklő *hazai és külföldi forrásműveket*, az *időszakaszok határait*, melyeket az eddigiekhez képest jórészt új szempontok alapján állapít meg. Így nyerne határozott alakot nála a művelődéstörténeti bevezetők, a nyelv divatának, a vallásos és világi (prózai és költői) irodalmak elkülönítő tárgyalása, amelyek egyre szélesebb köröket öltvén, a XVI. és XVII. század rajzában bontakoznak ki legjellegzetesebben előttünk. A politikai viszonyok képét (a mohácsi veszedelem hatása, az ellenkirályok küzdelme, török előnyomulás) még ugyan egy kissé elnagyolja, de annál melegebb érdeklődéssel fordul a másik főtényező, a reformáció felé s megkapóan érezteti, hogy a középkor után mennyi új és ismeretlen elemmel gazdagítja a magyarság egész érzelmi és gondolati világát. Keletkezésének a magyarzatában ugyan nem osztozunk, de markánsan mutat rá egyik leglényegesebb elemére: a szkepszisre, a dogmatizmus helyett — szabadon vizsgálódó hajlamára. Azáltal pedig, hogy a Bibliát központi tekintélyre emeli, a hévvel fölkarolt sajtó és iskola révén új meg új kultúráknak lesz melegágyává. Így teszi mintegy egyetemessé a tudományt és a műveltséget, mozgalmassabbá, világiassá és népies színezetűvé az irodalmat s lesz százféle köcsönhatás révén mintegy benső élményévé az emberi életnek, *magyar nyelvűsége* által pedig a nemzeti léleknek.

Azt hisszük, hogy régibb literatúránk tartalmi anyagát, közvetlen szemlélet alapján, Toldy előtt Horvátnál jobban senki nem ismerte s annak elbírálása körül érdemesebb munkát aligha végzett. Már a bevezető sorokban érintett sikerei mellett

a Halotti Beszéd vizsgálatában a kódex korára és keletkezési helyére vonatkozó kutatásokat ő indítja meg. Révaival szemben meg azt hangsúlyozza jól, hogy a Bécsi Codex nem a Báthory, hanem a Huszita biblia tagjául tekintendő. A Toldytól még soká, 1865-ben is a XIV. század második felébe helyezett Pannóniai Ének szerzőjét a vers rekonstruálása után Csáthi Demeterben jelöli meg.³ Helyesen különíti el a protestáns szellemű bibliafordításokat a „katholikus tudósok“, a ma úgynevezett *erazmisták* törekvéseitől. Sőt a Komjáthiénál azt is oda teszi, hogy a Szent István jobbát zengő ének után ez a legrégebb nyomtatott magyar szövegünk (1533), de aligha mondható eredetinek, „inkább egy régi fordítás, melyből Szt. Pál leveleit kézirat gyanánt használhatta és csak azon szavakat, amelyek nem voltak érthetők, magyarázta meg jegyzetekben“. Oly finom és mélyelmű megfigyelés, amely a kérdés kritikai vizsgálatának legújabb eredményeivel mondható rokonnak.⁴ Tinódi énekeit ő is csak a formájuk miatt sorolja a költői termékek közé, mert szerinte egyetlen érdemük, hogy jó történeti forrásnak bizonyultak. A XVII. század irodalmában, mint központi egyéniséggel, legbővebben foglalkozik Pázmánnal, de mellette éppoly elismeréssel szól Szenczi Molnárról, Zrinyiről és Gyöngyösiről. Míg kora költőinek rövid, epigrammaszerű, bár kétségtelenül színes és találó sorokat szentel.

Így tárgyalja összesen 36 tételben irodalmi mulunkat Horvát s tételeinek fele a reformáció előtti,

³ Toldy: A magyar nemzeti irodalom története. Pest, 1864—65. 22. l. és Széchy Károly: A Pannóniai Ének. Irod.-tört. Közlemények. 1892. III—IV. füzet.

⁴ Trócsányi Zoltán: Komjáthi Benedek becsülete. Magyar Nyelv. VI. 254. l.

fele az utáni korokat ismerteti a Tudományos Akadémia megalapításáig. A fejezetek élén azok tartalmi kivonata, de úgy fogalmazva, hogy bennük nemcsak a cikkek tárgya, hanem az író lelke is ott lebeg a cikkek fölött. Az irodalomról és az irodalomtörténet fogalmáról nyújtott definícióit, mint kora felfogásán alapulókat, már említettük. Még önállóbbak az irodalmunk korszakairól, azok elnevezéséről és határaitól vallott nézetei. Mikor az addig divatos (pars, sectio, periodus, időkerület stb.) címeket mellőzve, már nem három vagy négy, hanem öt „időszakaszt“ vesz föl s aszerint osztja be előadásainak anyagát. De vajjon ez az új tagolás egyben valami jobb vagy tudományosabb értékű felosztást jelent-e? Helyes volt-e mindjárt az I. időszakaszt nem ebbe a hazába, hanem az Európába jövetelünkig feltolni, amikor őseink nyelvét, vallását, költészetét érdeklő néhány külföldi adalékon kívül ő se tud róluk többet mondani. Viszont a II. kort, amelyet eddig vagy a XVI. század elejéig (Wallaszky), vagy a reformáció föléptéig számítottak (Pápay, Toldy): ő két önálló korszakká különíti. Igaz, hogy ez a felosztás még tovább vive, három alkorszak alakjában Toldynál is megjelenik, csak hogy sokképen megokolt és tudományos alapon,⁵ míg Horvátnál ezt az elkülönítést semmi sem látszik igazolni. A IV. korszakot ismét, nyilván Pápay hatása alatt, II. József uralkodásáig veszi fel, holott mind a ketten elismerik, hogy „Mária Terézia sokféle reformja által az addig szenderegnyi látszott nemzet minden nagyra hajlandó volt“. De amíg Wallaszky,

⁵ Az Árpádok (XI—XIII. század), Lajos és Zsigmond (XIV—XV. század), Mátyás és a Jagellók kora (a XV. század második fele).

Kazinczy, Toldy ezt nemcsak látják, hanem együttal kodifikálják is, Horvát Pápayval együtt mégis a II. József alatt támadt visszahatást jelöli meg korszaknyitóul. Végre az is feltűnő, hogy az V. kor széles politikai és művelődési rajzában már csaknem kizárólag a költészet sikereiről szól, míg a tudományos irodalmat néhány név és cím felsorolásával intézi el. Pedig az eddigi methodikája más utat követett. Eddig a tudományos irodalomé volt a vezérszólam s a szépirodalomé a másodrangú szerep, most ez a váratlan helycsere, bármilyen modern színezetűnek látszik: végeredményében mégis csak csonka és következetlen.

Az alapfogalmakén túl másnemű szervi fogyatkozások is vannak a kompendiumban s főleg a régiebb korok anyagát árasztják el fölös számmal. A hún-magyar rokonság kérdését, mivel ez Horvát elméletén úgyis kívül áll, mellőzzük, de nem: a népünk és nyelvünk eredetére és rokonságára vonatkozó ábrándjait, amelyekben itt is hirdeti, hogy az emberi kultúra bölcseje Egyiptom és szomszéd országai mind a miénk voltak, így az emberi nem története voltaképen velünk kezdődik. Hogy az ó- és középkor szinte minden ismert népe, természetesen más-más nevek alatt, magyar volt. Az: a legelső ember, Ádám (igazi nevén: Gyula); valamint fiai: Kain = Kaján és Szeth, akitől származik a hét főnemzetiségi törzs. A nevüket, lakóhelyüket és rokonságukat — persze — a maga módján mind meg tudja fejteni. És hogy óriási elterjedésük ellenére írásbeli emlékeik mégse maradtak, azt meg azzal magyarázza, hogy örökösen háborúskodva, a tudományok művelésével nemigen törődtek, amellet hajlamosak, mint ma: idegeneket majmolni, nyelvükről, szokásaikról meggonolatlanul lemondani stb.

Biz ezek szomorú megtévelyedések, amelyeknek első jelenségeit (másoknál) már a nagy Révai is erősen ostorozta, mert „ezzel az egész szóvizsgálás buzgóságát igen gyanússá teszik s alapot adnak a helytelen tsufofodásra“.⁶ Pedig Horvát, a hű tanítvány, voltaképp belőle indult ki, belőle „az egy ősnyelv“ és a „keleti rokonság“ hirdetésében, de mestere útmutatásait mihamar feledve, egészen a maga theóriájával helyettesíti. E tudománytalan fejezetek talán egyetlen, negatív érdeme, hogy Horvát szertelen elméletét bennök találjuk a legtömörebben és amint elhangzottak, nem is kísértének többé, legfeljebb egy-két naiv szófejtés vagy merész hipotézis utal még rájuk a későbbiekben. Például amikor a császári taktikusok egy megjegyzéséből, hogy a bizánci udvar a magyar vezérekkel görög levelet váltott, azt olvassa ki, hogy a honfoglaló magyarok görögül is tudtak és hogy őseinknek „különféle s hozzá mind magyarul írott vallásos könyvei lehetnek“. Másutt, hogy a nemzet nagyrésze az ú. n. kétistenhívő *manicheizmust* követte. Bár ennek a gondolatnak is voltak előzményei (Cornides),⁷ de ilyen határozott formában mégis a Horvát tolla alatt jelenik meg először. Ő csinált a zend Ahuramazdából örömosztót, Ahrimánból — Ármányt, a Mánésből — Manót, aminthogy egyhelyt a Karchant — Kárlátónak, a Gylaszt meg — jogi méltóság helyett — Gyülésnek olvassa. De hogy annak idején mégis mennyire hatott, mutatja, hogy ez utóbbi tanítását a khazar-palóc elmélettel együtt később Toldy is átveszi (1851), míg dualista mitológiáját a Vörösmarty fantáziája emeli époszi fénybe.

⁶ Révai idézett könyve. R. M. K. 34. 1.

⁷ Cornides D. Commentatio de religione veterum Hungarorum. 30. 1.

Vannak azonban az újabb korok tárgyalásában is olyan fogyatkozások, amelyeket irodalomtörténetírásunk akkori színvonalán már el lehetett volna kerülni. Hogy mint historikus szívesebben időz a politika és művelődés képeinél, mint írók, művek, tudományágak méltatása körül, már említettük, de nagyobb baj, hogy emiatt sokszor adós marad a részletkérdésekkel. Vagy éppen csak érinti őket, de nem igyekszik megmagyarázni tüzetesebben. Milyen fölszínes például elől, a magyar irodalomtörténetírás úttörőinek az aposztrofálása. Közülük éppen a legjelesebbeknek (Kazinczy, Mailáth, Kölcsey, Toldy) a kihagyása, míg mások, mint a „Kassai Magyar Múzeum“ szerkesztői, valamint Bod és Sándor István voltaképp nem tartoznak ide. Túlon túl szűkszavúak a középkori irodalomról (II—III. időszak) írt fejezetei. Egyházi és világi emlékeinkről még a Révai könyvecskéje is többet mond.⁸ A XVI. századbéli népkönyvek (széphistóriák) német, francia, olasz stb. forrásait és divatját jól jelzi ugyan, de belőlük névszerint egyet sem említ meg. Nem az ókori klasszikusok (Justinus, Ovidius, Vergilius, Sophokles) magyar fordításaiból. De talán legmostohábban bánik ennek a tőle különben oly nagyrabecsült kornak a költészetével. Elmondja ugyan, hogy „a poéták serege annál inkább elszaporodott, minél inkább

⁸ Hibákról lévén szó, csak itt, a vonal alatt említjük meg, hogy nem annyira Horvátnak, mint inkább a jegyzetíró tévedésének tulajdonítjuk azt a két feltűnően hibás szövegrészt, amelyek közül az egyik, a szentgalleni kalandnál a krónikás Eckerhardot teszi meg a fogságban levő magyar papnak; (9. §) a másik meg, amelyik a mesés Klingsorral fordíttatja németre az Attiláról szóló énekeket (9. §). És hozzá, hogy ezek az énekek, amint egy későbbi utalásból sejtjük: maguk lennének a „Nibelungen Lied“?!

növekedett a közlekedés a könyvnyomtatóműhely feltalálása által a hazai és külföldi írók között; hogy a mesés és vitézi versek akkor épügy árultattak, mint ma az Árgirus és Kádár históriája, hogy maga Horvát István az idén és tavaly vagy 40 ilyen költőt vásárolt össze“, Tinódival együtt azonban nem sokra becsüli az egész csoportot. Sylvestert is a római mértékű versekért dícséri, míg Balassi Bálintnak még a nevét sem ejti ki. A Ballassiét, akit már jóval előtte (Wallaszky, Pápay) „magyar Pindarosnak“, a Toldy Handbuchja — Rimayval együtt — a magyar világi líra megnyitójaként emlegetnek. Sőt a Kazinczy, Kölesey, Toldy tanulmányai után Zrinyit sem értékeli eléggé. „Nagy hazafinak“ s a „legnemesebb poéta léleknek“ mondja, de még mindig kisebbnek látja Gyöngyösinél. Ez az a férfi, „aki fölülhaladott minden költőt úgy főműveire, mint kellemetes nyelvére és költői tehetségére“, tanítja nyomban Zrinyi után. Az is tévedés, hogy a Gyöngyösi „Kemény Jánosa“ lenne — már akár időre, akár értékre — a legelső magyar epepeiánk. Sok felszínes elem van a XVIII. század bőven ömlő rajzában, hol a nemzeti élet „szendergésének“ és „ébredésének“ jeleit igen kritikátlanul keveri. Néhány lelkes főúr és a gárdisták buzgalmán kívül másnemű törekvésekre (lapok, folyóiratok, színészet, akadémiai eszme, a nyelvünk eredetére, rokonságára és újítására vonatkozó vizsgálatok stb.) nem is utal. Nem a meg-elevenült írói berkek jelesebbjeire, Kármánra, Csokonaira stb. Míg Bessenyeit, Báróczyt, Crezyt, Barsayt, Ányost ellentmondóan most a Gyöngyösi, majd a franciák követői közé sorolja.

Pedig minden külső-belső feltétele meg lett volna rá, hogy jóval körültekintőbb és alaposabb legyen. Elődjeinek könyveiben gazdag lexikális

anyag; Kazinczy, Mailáth, Kölcsey, Toldy tanulmányai tele magasabb elvi szempontokkal; ő maga egy sereg kitűnő író barátja, tanácsadója vagy méltatója. De talán túlzott önérzetből, (ami valóban jellemezte,) vagy valami más körülmény miatt: követte a maga sajátos methodikáját.⁹ A közórákon azonban lehet, hogy bőven pótolta a diktátum említett fogyatkozásait. Tanítványai mondják, hogy átlag szeretett áradozóan beszélni, egyes írókra, könyvekre, eseményekre vissza-visszatérni, szaporán idézgetve személyes emlékeiből is, amelyet mindig bizonyos ünnepélyes hangon ejtett meg, ha barátairól, éles, sőt szenvedélyes módon, ha ellenfeleiről volt szó.¹⁰ Olykor meg a tárgy vagy a perc ihletében hazafias intelmeket szótt tanításaiba, például nyelvünk és hagyományaink elhanyagolásáról, az idegen szokások majmolásáról stb. Mindezek árján, már legalább e lapok után ítélve, csak az hat ránk fonákul, hogy milyen aulikus hangot tud váltani hirtelen, mihelyt „Nagy Leopold“, „VI. Károly császár“ vagy II. József „jóindulatú uralmát“ kell jellemeznie. A dolog megítélésében azonban ne legyünk igazságtalanok iránta. A mult század 30-as éveiben járunk, amikor az ország ismét tele legreakcionáriusabb törekvésekkel, a törvényhozás és a közélet fórumai meg fizetett kémekkel. Másképen szólni, ekkor, az „egyetem királyi oktatójának“ aligha lehetett. Aztán ne feledjük, hogy Horvát elmondja a maga súlyos megállapításait más irányban is. Csak

⁹ Valóban meglepő, hogy a föntemplített jeles tanulmányok szempontjait, eredményeit mennyire figyelmen kívül hagyja Horvát. Alig egy-két gondolat az, amiben találkozni látszanak.

¹⁰ A fönbbieket néhai id. Szinnyei József élőszóbeli közlései nyomán mondom, aki szintén hallgatta Horvátot.

olvassuk a Mohács utáni magyarság tragikai dilemmáját a királyválasztás kérdésében, (86. l.) és hogy bár mindig kitör a latin nyelv tulzós divatja ellen, mégis megjegyzi, hogy az ausztriai ház ennek különösen kedvezett. S milyen túlradó örömmel köszönti a nemzeti megújulás jeleit, „a menyeyei gondviselés ajándékainak“ tartja Széchenyi Ferenc gróf és Kisfaludy Sándor megjelenését. Egyhelyt pedig, ahol korának nagyszerű eredményein tekint végig, mint egy rég elfojtott vallo-más tör ki belőle az öröm hangja: „Ez alatt a 32 év alatt (1800-tól) többet tettünk, mint addig századok alatt!“

Igaza van: maroknyi fajunk pár évtized alatt századok mulasztását tudta pótolni. De vajjon e kor irodalmi fáklyavivői közt volt-e csak egy is, aki több hittel és felkészültséggel szolgálta volna a magyar tudomány és művelődés ügyét — mint Horvát István? Dolgozott-e bárki fáradhatatlanabban és szélesebb mezőkön, hogy szellemi mul-tunk eredményeit földerítse, — mint éppen ő? És ha túlzó honszerelme őstörténetünk bűvárlata kö-rül a végletekbe ragadta, — nagy eltévelyedés! —, de még a hibái is erényekből támadtak s egy mult képein lelkesedő költészet sugalmaiban nem-zeti önbizalmunknak lettek forrásaivá... Roppant tudása mindenkép tiszteletet parancsol. Tisztele-tet már a méreteinél fogva, hogy egy sereg tudománygat (hazai jog- és művelődéstörténet, diplo-matika és genealógia, nyelvészet és könyvészet stb.) egyforma odaadással ölelt fel és mert lelkesedése és eredményei által új utakra tudott mutatni irodalmunkban. Forrástanulmányt, szélesebbkörű elmélyedést és eredetiséget sürget olyan időben, amikor „a hagyományos kényelem és berögzött nézetek uralkodtak közöttünk“ s tiltakozik minden

idegen befolyás ellen, amely kútfőink és történeti tudatunk ellenében már-már elárasztott bennünket.

Sokban hasonló szerepet játszott Horvát a magyar irodalomtörténetírás mezején, ahol szintén tömérdek adalékot tár fel — mint kutató; ismert, ismertetett vagy helyezett új világításba — mint értékelő. Elveire ugyan ő is a Pápay—Kazinczy-féle felfogás híve, amely az irodalom leglényesebb jegyéül a nyelvet tekinti, ennek az érdekeit helyezi középpontba és akinek az irodalom sem más, mint a nyelv „külső története“, azoké a viszontagságoké és kifejléseké, amelyeken az századok folyamán fokozatosan átment. Míg „benső változásait — mondja — a grammatika adja elő.“ Oly gondolat, mely Pápay Sámueltól kiindulva, a mult század hetvenes éveig folyton kísért s hol egész nyelvtanunkat, hol annak történeti képét korról korra beleiktatja a literatúra ismeretébe.¹¹ Horvát némiképp függetleníti magát ez alól a felfogás alól, nyelvünk iránti érdekét új síkba vetíti; annak benső (nyelvtani vagy történeti) változásai helyett a *művelődéstörténeti* útját kíséri figyelemmel. Hogy mint lett a nemzeti élet teljességének tükre már a keresztyénség felvétele előtt őseink magán- és közéletében, a honfoglaló magyarság diplomáciai érintkezésében? Hogyan küszködik a latinnal a keresztyénség felvétele után vallásos és állami cselekvényeinkben; az országgyűléseken, fejedelmek udvaraiban, a papság és a nemesség körében, míg a XVI. században végre általánossá válik úgy az

¹¹ Pápay S. könyvének (A magyar literatúra esmérete, 1808) kétharmada nyelvten. A Toldy csonka (1851) és teljes irodalomtörténete (1864—65) szintén helyet ad a nyelvtörténeti áttekintőknek. Imre S. könyve pedig még utolsó kiadásában is (Debrecen, 1877) együtt tárgyalja irodalmunk és nyelvünk történetét.

egyházi, mint világi irodalmunkban. Ezért méltatja olyan behatóan a reformáció szellemétől áthatott magyarnyelvűséget mindenütt, ítéli el a nagyszombati egyetem hatását a XVII. században, mert a tanult emberek számát ugyan megnövelte, de azáltal, hogy „fölkeltette a római nyelv szeretetét, a hazainak előmozdításában, biztosításában és terjedésében a legkisebb befolyással sem volt“. Csupán Erdély és fejedelmi udvarai tesznek kivételt szerinte, hol a törvénykezés és közigazgatás nyelve jóformán magyar maradt, míg a Habsburg- királyok uralma mindég a deáknak kedvezett. De talán még a holt latinnál is veszedelmesebbnek tartja ránk nézve Horvát azt a germanizáló áramlatot, amelyet II. József „sebes újításai indítottak el“ s jószerencse, hogy egész polgári rendünket és kultúránkat fel nem forgatták. Ezért zárja ki a tárgyalásaiból Pápayval együtt a latin és más idegen nyelvű emlékeinket s kapcsol a tudományos cél mellé bizonyos gyakorlati érdeket: éleszteti általa is a hazafiságot, gazdagítani és mélyíteni a nemzeti közműveltséget. És ez az eljárása később Toldyéknál is visszhangra talál s a „nyelvünk állapota vagy közdivata“ címen új fejezetet iktat irodalomtörténeti kézikönyveink lapjaira.

Mindez már magábanvéve egész művelődéstörténeti beállítás, amelyet még jobban színeznek a hozzáfűzött rokonelemek: Horvát nagy történelmi, genealógiai és könyvészeti kitérései, amelyek mindig szaporán jelentkeznek, valahányszor alkalom kínálkozik rájuk. Hogy milyen volt a honfoglaló ősök kapcsolata Byzánccal, az egymást váltogató dinasztiki a nyugateurópai udvarokkal?, királyaink és főpapjaink szerepe a keresztyén magyar állam megalapításában?, milyen a középkori műveltség és lovagi nevelés ügye európaszerte? De a

legnagyobb érdekekkel fordul mégis — kétségtelenül nyelvünk ügye miatt — a reformáció felé. Ismereti annak kül- és belföldi mozgalmait, a könyvnyomtatás, iskolázás, egyházi szónoklat és klasszikai költészet sikereit s adja két század, a XVI. és XVII. nevezetesebb műveinek bibliografiáját stb., míg a XVIII. századnál már inkább a korrajzban merül el, tudományos irodalmát alig érinti és az eddig háttérbe szorított szépirodalom felé fordul teljes figyelemmel.

Készséggel elismerjük, hogy ilyen politikai és művelődéstörténeti elemek már az elődjeinél is megcsillannak; hogy már Wallaszky és Pápay is vetnek egy-két sugarat a közállapotokra, de kezükben ez a fáklya még tétován lobog, adalékaik époly nyersen illeszkednek szellemi multunk keretei közé, akár a „tudományok története“, mely a magasabb értelemben vett irodalmi élettel összeolvadni nem képes. Míg Horvát minden értéket, amit művelődésünk folyamán fontosnak látott, ügyesen kiemel s még a hitbeli dolgokban is olyan bátran, ami ismerve korának, a harmincas éveknek hangulatát, kétszeresen elismerésre méltó. Például a reformáció szellemének irodalmunkra gyakorolt hatását elsőül az ő pártatlan tolla jelöli meg, mert bár igaz, hogy a gondolat Mailáthnál is fölmerül (1825),¹² de csak futólag és kérdés, hogy amint annyi más eszmét, ezt is nem a Horváttal folytatott beszélgetésekből merítette-e? Horvát mutat rá e két kor egybefonódó rajzában a XVI. és XVII. század rokon hangulatára, hogy nagyjában még a törekvéseik, céljaik és vezéreszméik is hasonlók, csak a régi harcos felek cserélnek bennük helyet,

¹² L. Gróf Mailáth: *Magyarische Gedichte*. Stuttgart und Tübingen, 1825. XVII—VIII. l.

ami természetesen a szellemi élet arculatára is rányomja a maga bélyegét. Épp erre nézve mondja néhány találó szóval a kompendium, hogy „a XVI. század pallérozatlan és zordon irodalma után a XVII. már a lélek fölemelkedésére és a képzelőtehetség gyönyörködtetésére is sokat ád“. De ilyen szempontok alkalmazásával próbálta megejtetni Horvát irodalmunk korszakainak újabb beosztását: a keresztyén vallás fölveteléig (I.), a vegyes házbeli királyok uralkodásáig (II.), a reformáció fellépéséig (III.), II. József császárig (IV.), végül a saját koráig (V.). Bár elveinek a megokolásában mélyebb régiókba seholyse bocsátkozik, sőt még a korok határköveit sem tudja szervesen beléjük illeszteni. Tartalmasság és methodika tekintetében legsikerültebb még a XVI. és XVII. század mozgalmas képe, a benne működő sokféle erő egymásra hatása. De már a középkor (II—III. k.) és a XVIII. század irodalmi részét túlon-túl megtépi, elnagyolja, szinte a kortörténeti elemek árjában meríti el. Más szóval keretet farag nekik barokk ízléssel, a képet azonban elfelejti beléjük illeszteni.

Mint vérbeli történetírót vagy „történetvizsgálót“, Horvátot is elsősorban a múlt és annak tényei fogják érdekelni, az ítéletalkotásaiban pedig: hogy milyen mértékben felel meg az író és műve az eredetiség és nemzeti érdek kívánalmainak? Nem a legmagasabb szempont, de már értékek után kutat és amennyire tőle telik, a korukhoz és egymáshoz való viszonyukat is igyekszik megállapítani. Itt érzik az eljárásán valami abból a gondolatból, amelyet majd a Toldy könyvei tesznek tudatossá, hogy az irodalomban tárgyalt eszmék és jelenségek közt benső kapcsolatok is vannak és hogy a irodalom életfolyamában szintén a történeti folytonosság elve érvényesül. Attól ugyan, hogy még

tovább menve magát a szépirodalmat tegye a történetvizsgálat tengelyévé, Horvát messze van, de amikor saját korának (XIX. sz.) „előmeneteleit“ — alighanem a Toldy Handbuchja nyomán — csaknem kizárólag a költészet sikereiben vizsgálja, tudva-tudatlan, szintén tenni látszik némi kísérletet.

Egyáltalán, aki mélyebben pillant bele e kis könyv világába, hamar rájöhet, hogy Horvát, a lelkes tanító, elméleti felfogásának és tudásának a legjavát igyekezett beléönteni. Ki ne ismerne rá például a nemzet őskoráról írt lapjain a hirhedt „Rajzolatok“ visszhangjára? A középkori irodalom mezején: „A magyar nyelv régi maradványairól“ írt tanulmányaira; a vegyes házbeli királyok korában: a Nagy Lajos és Mátyás királyról írt védelmeire? A XVI. és XVII. század műveltségénél az első magyar könyvnyomtatókról és könyvárusokról, kora irodalmában meg a kortársak műveiről írt értekezéseire és kritikáira? Az elődök dús lexikális anyagából mindig mérséklettel merít, mert feladatához képest sehohsem teljességre, hanem lehetőleg jellegzetességre törekszik. Hiszen ha ez utóbbi járt volna a fejében, mint kora egyik legnagyobb bibliografusa, a megleyő anyagot is könnyen megtetézhetette volna. Azt azonban, amiről szót ejt, írot és művet, bizonyára közvetlen tanulmányokból ismert; többet közülük vagy előadásai alatt, vagy a Nemzeti Múzeum polcain készséggel megmutatott jelesebb tanítványainak. Úgy, hogy amint Toldy mondja róla találóan: „Horvát még ezen az úton is fejlesztője lett a bírálati iránynak, előmozdítója — ami nem kisebb érdeme — a források közvetlen használatának“.

A könyveiben lefektetett értékeken kívül végre mennyit lehetne még szólani Horvátnak az egyetemi katedrán, hivatali köreiben és mennyit a

mindennapi érülködés révén gyakorolt közvetlen hatásáról? Mert benne is megvolt a szuggesztív erőnek az az ellenállhatatlan varázsa, ami mind a három nagy utódját: Toldyt, Gyulait és Beöthyt egyaránt jellemezte, hogy írva, prelegálva, magánbeszélgetésekben tárgyalva, fölényes tudásukkal, dialektikájuk erejével meg tudták nyerni, szinte rákényszeríteni a hallgatót, hogy az ő elveiknek vagy ízlésüknek hódoljon...¹³ Tanítói arcképét a legnagyobb tanítvány, Eötvös rajzolta meg kegyelettel; hogy kortársaival, közelebbről az ifjabb generáció tagjaival miként viselkedett, azt meg a leghivatottabb toll, a Toldyé örökítette meg, aki akadémiai emlékbeszédében a többek között így aposztrofálja: „Szívesen vallom, hogy nem ismerek senkit, aki több hálával érezheti magát iránta lekötelezettnek, mint éppen magam. S nem fogom feledni soha, hogy Horvát gyenge korom óta nekem jóakaró barát, tanácsló, oktató, buzdító volt, hogy én szakomban tőle tömérdek segedelmét vettem. Hogy ő nekem drága idejéből órákat, napokat, sőt éjeket is ajándékozott, kétségek eloszlatására s a tudomány homályos vidékein útbaigazításomra, egyként a história földéretésére, különösen régiségeink ismerete, irodalmunk története körül: *ezeket nem feledem soha*“.¹⁴

¹³ Ezt a jellemző adalékot Császár E. egyik jeles tanulmányában voltaképp *Gyulairól* mondja („A magyar irodalomtörténet százéves fejlődése.“ Budapesti Szemle, 1928. 210. kötet, 370. l.) de bátor voltam id. Szinnyei József élőszóbeli, Gyulai írásbeli közlése nyomán (Vörösmarty életrajza) *Horvát Istvánra*, Széchy Károly és Beöthy Zsolt elbeszéléseiből pedig *Toldyra* alkalmazni. *Gyulai* és *Beöthy* személyes varázására pedig még — azt hiszem — igen sokan emlékezhetünk.

¹⁴ Lásd még erről a kérdéstről „*Horvát István, az irodalomtörténetíró*“ c. dolgozatomat. Csengeri-emlékkönyv, 1926.

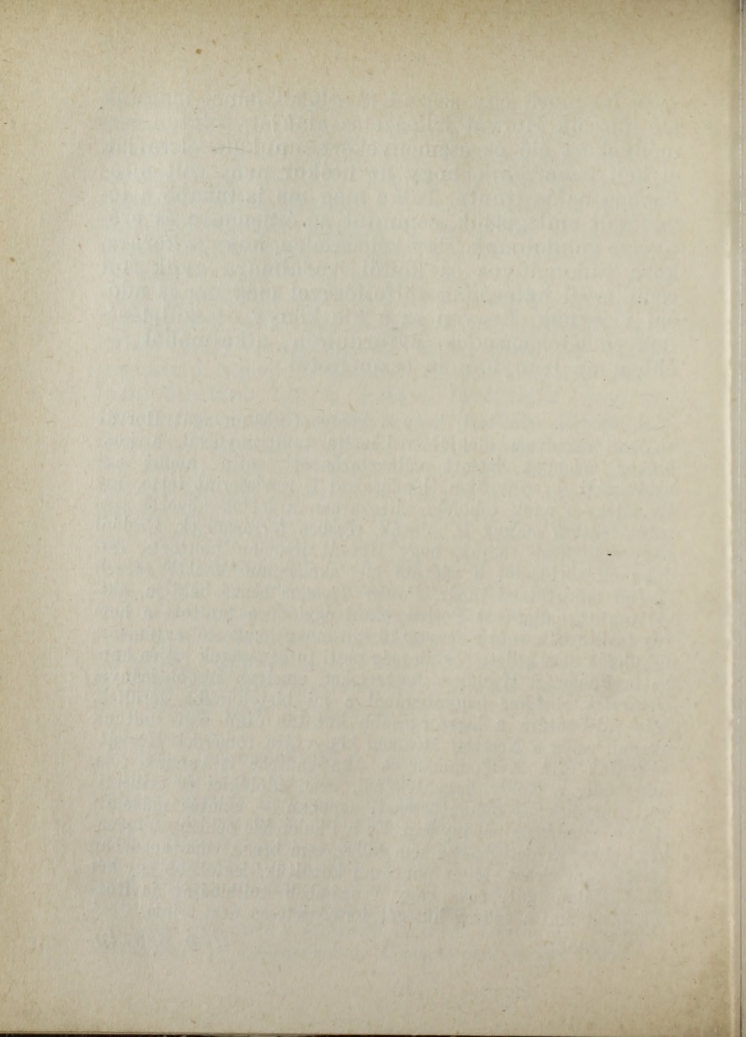
És ha most, egy század távolából ismét magunk elé idézzük Horvát jellegzetes alakját, folyton eszményekért élő és eszményekért munkáló életútját, el kell ismernünk, hogy az utókor nem volt mindenben hálás iránta. Talán még ma is inkább a tévedéseit emlegetjük, semmint az érdemeire és érényeire gondolnánk. Egy kétségtelen, hogy a korára, kora tudományos és költői irodalmára gyakorolt rendkívüli hatásának fölfejtésével még ma is adósai vagyunk. Legyen ez a kis könyv — születésének másfélszázados évfordulója alkalmából — ebben az irányban is eszméltető!

*

Minden jel arra vall, hogy e kompendium anyagát Horvát valóban diktátum alakjában közölte tanítványaival, a közórákon azonban itt-ott változtathatott rajta, amint azt nyelvészeti és stilisztikai előadásaival is rendszerint tette. Így terjedtek el azok többféle változatban s lettek követői számára részben maguk is minták, részben forrásművek. Családi hagyományként tudjuk, hogy Horvát nyomán tanította irodalmunk történetét a zágrábi kir. akadémián *Machik József*, később műegyetemi tanár, *Pauler Tivadar* benső barátja, akivel együtt hallgatott Pesten, majd egyidőben tanított a horvát fővárosban, míg a fenyegető illir-mozgalmak elől aztán menekülniök nem kellett. Talán még pesti jurátusságuk idején kaphatta Paulertől Machik e Jegyzeteket, amelyek később leánya, *Genersich Antalné* hagyatékából a mi birtokunkba kerültek. Más változatára a legszorgosabb kutatás után sem tudtunk akadni, pedig a Nemzeti Múzeum könyvtára tömérdek Horvát-kéziratot őriz. A Tudományos Akadémiában is vannak tőle, még pedig a Toldy hagyatékából, némi filológiai és stilisztikai töredékek; irodalomtörténeti azonban — szintén másolatban — mindössze néhány lap. Ez a Pauler-féle példány mindenkép teljes. Eredetiségéhez sem külső, sem benső vonatkozásban kétség nem férhet. Mi is pontosan közöltük, legfőleggy egy-két magyartalanságát, név- vagy évszám-beli tollhibáját javítottuk meg, ami a szöveg hűségét természetesen nem érinti.

Debrecen.

Pap Károly.

MAGYAR LITERATURA.

Tekintetes Horvát István úr, az S. S.
Mesterségek és Bölcselkedés Doktorának.

S. a. T.
előadásai szerint
írta:

PAULER TÓDOR.

2-ik esztendőbeli bölcselkedő. Pesten 1832.

AMERICAN HISTORY

THE HISTORY OF THE UNITED STATES
FROM 1763 TO 1863

BY
JAMES M. SMITH

NEW YORK: G. P. PUTNAM'S SONS
1863

BEVEZETÉS A MAGYAR LITERATÚRÁBA.

1. §. *Mi a magyar nyelvnek tudományos története, hányféle és melyiket fogjuk különösen előadni és micsoda kútfőkből lehet azt meríteni?*

Literatúrának neveztetik valamely nemzetnek egész tudományos köre, tudniillik minden munka és minden író összevéve teszik a literatúrát. A *Historia Literaria* tehát azon előmeneteleket sorolja fel, amelyeket a literatúra valamely nemzetnél egymásra következőleg tesz. — Mink a Magyar Literatúrát fogjuk előadni, a *Magyar Literatúra* pedig az a tudomány, mely a magyar nyelvnek eredetét, viszontagságait és kifejlését terjeszti elé.

A magyar nyelv története kétféle; az egyik ugyanis annak belső, a másik ellenben külső, tudományos története. A magyar nyelv *belső* története a nyelv belső változásait és kifejlését adja elő; a *külső* pedig azon viszontagságokat, amelyeken a magyar nyelv általment. Itt mink a magyar nyelvnek külső történeteiről fogunk szólni.

Lehet meríteni a magyar nyelv történetét (külső): a történetírókból, amennyire tudniillik azok nyelvünk keletéről némely jegyzéseket fenntartottak. Az ilyen történetírók kétfélék: hazaiak és külföldiek. A *hazai történetírók* azok, akik Magyarországon éltek és írtak, példának okáért Béla ki-

rály Névtelen jegyzője. *Külföldiek* pedig, akik külföldön éltek és írtak, példának okáért Constantinus Porphyrogenitus. A hazai történetírók későbbiek, mint a külföldiek. Mind a kétféle írók ismét vagy egykorúak, közelkorúak vagy későbbiek. *Egykorú* írók azok, akik akkor jegyezték fel az eseményeket, amikor azok történtek; *közelkorúak* azok, akik nem akkor éltek, de nem sokkal később. A *későbbi* írók végre azok, akik századok után jegyezték föl a történeteket, példának okáért Bonfinius, aki Mátyás király alatt írt a régi magyarokról.

A magyar nyelvnek *tudományos története* idáig egészen parlagon hagyatott, úgyhogy még egyetlen szisztematikus munkánk sincsen, mely azt illően elé állítaná. Elsők valának a „Kassai Magyar Múzeum“ írói, akik az 1789. esztendőben a magyar nyelv viszontagságairól buzgóbb szándékkal, mint előmenetellel írtak. Ezen folyóírást kiadták *Baróti Szabó Dávid*, *Kazinczy Ferencz* és *Bacsányi János*. Közülök az utolsó (Bacsányi) szintén írt nyelvünk változásairól, de ő nem volt jó historikus, azért értekezése alaptalan, sőt hibás véleményeket terjesztett el. Valamivel többet ér *Szegevárynak** a munkája. Igen nevezetes *Bod Péternek* „Magyar Áthéna“; *Sándor Istvánnak* „Magyar Könyvesháza“ és ugyancsak neki a „Sokféle“ című munkája. Az egész Literatúrát elé akarta állítani *Pápay Sámuel* egri professzor, azután fiskális, ki a Magyar Minerva című gyűjteményének IV. kötetében a „Magyar Literatúra Esméretét“ kiadta (1808), de a Literatúrába a Grammatikát is belé keverte.

2. §. *Fölmehet-e a magyar nyelvnek története és kelete az Árpád bejövetele előtt lefolyt ősidőkig? Meddig mehet föl különösen és mit kell tudni a*

* Fejér György írói álneve.

hétféle magyar népről, annak viszontagságairól és vándorlásairól?

Mostanig az *Árpád fővezér* előtt történt magyar dolgokról jóformán semmit sem tudunk, mintha csak a magyarok akkor az égből hullottak volna le a földre, pedig már Árpád alatt bámulásra méltó dolgokat műveltek, majd Francia-, Olasz- és Németországban, majd Hamburg és Párizs előtt lobogtatták meg zászlóikat. Tehát vagy azt kell mondani, hogy az összes európai népek gyávák és félénkek voltak, vagy hogy a magyar nemzet már Árpád alatt híres és nagy nemzet volt. Ámde, hogy a németek és más európai népek olyan gyávák lettek volna, hogy a magyarokat ellenállás nélkül bocsátották volna bé magukhoz, azt mondani nem lehet, mert őseink bizony csak igen véres ütközetek után jöttek be ezen földre. Szóval a magyar nem volt valami rablócsoport, mint a gyűlölség állítani szereti, hanem már akkor híres és nagy nemzetet alkotott. Története a régibb írókban folyton foly azon különbséggel, hogy nem magyaroknak neveztetnek, hanem más nevek alatt kerülnek elő, melyekről azonban kimutathatni, hogy azok őreájuk tartoznak. Mindenekelőtt tudni kell, hogy az emberi nemzet története Móses próféta szerint a magyar nemzet történetével kezdődik, Móses tudniillik Aegyptusban neveltetett, Aegyptusban járt oskolába és a célja neki nem az volt, hogy a világ történeteit írja le, hanem az, hogy az egy Isten esméretét mozdítsa elő. Ezért kellett írni a teremtésről is, amiről azonban csak azt tudta, amit arról Aegyptusban hallott. *Aegyptusban pedig akkor a magyarok laktak, Aegyptus akkor magyar ország volt.* Aegyptus tudniillik az arabsokról Maszarnak neveztetik; a Szentírásban is sehol sem Aegyptus, hanem csak Maszar találtatik. Az Aegyptus szó

későbbi és annyit tesz, mint Németország, a magyarok után tudniillik németek mentek Aegyptusba, kik Cofosznak (Cufosznak) vagy némáknak nevezettek, mivel nekik más nemzetekkel nem volt szabad beszélni. A mai Abyssiniában annyi sok vas volt és van, hogy a föld színén lehet találni, azért a legrégebbsz íróknál Vasországnak is neveztetik. Görögül ezt a tartományt Scythiának, lakosait pedig scytháknak vagy bisseususoknak nevezték és innen származik azután ezen név: Abyssinia, amely szónak első „a” betűje csak artikulus. A mai Aegyptus Abyssiniának, vagyis Vasországnak csak egy része volt, míg a többi részei más és más nevet viseltek. *Alsó-Aegyptus*, mivel ott igen sok búza termett és ezért éléstára vala Görög-, Olasz-, Spanyol- és sok más idegen országoknak: földművelőnek vagy magyar országnak neveztetett, mert földművelő annyit tesz, mint magyar. A görögök Georgiának, az arabok Riffországnak is mondták. Hogy ezen országban valósággal igen sok búzának kellett lenni, az abból is kitetszik, hogy valahányszor szükség volt rá, más népek, mint a Szentírásban is olvassuk, gabonáért mindig oda mentek. Amint megszűnik a földművelő ország, a homokos következik és ezen rész Théba felé *Homokország*-nak vagy *Comoneának* (Cumaneának) neveztetett, mert Com annyit tesz, mint Hom. *Felső-Aegyptus*-ban, hol Théba városának roppant omladékai találhatnának, laktak a jászok, azért Théba Jász- vagy Gyász-városnak is mondatott. A görögök Gyászipolisznak vagy hibásan Diospolisnek hívták. *Théban felül* a marhatenyésztő népek, avagy pásztorok, a székelyeknek eleji laktak. Aegyptusnak azon részei, melyek a Vörös-tenger felé nyúltak, „Nagy pusztaság” nevet viseltek, ahol az emberek barlangokban és odúokban laktak és ezért váloknak vagy

barlangiaknak, ezen terület pedig *Válországnak* neveztetett. *Vasország körül* lakott a magyar nemzetnek azon része, melynek törvénye megengedte, hogy az ütközet alatt az ellenséget kifoszthassa, azért azon rész prédálónak, rablónak vagy palócznak hivatott. Napkelet felé, a mai *Nubiában*, az *Uzusok* vagy *Napkeletiek* laktak.*

Tehát hét nemzetségből állott a magyar nemzet, úgymint *magyarokból, kunokból, jászokból, válokból, löfejőkből* (székelyek), *palóczokból és uzusokból*. Tele vannak a legrégebb írók afféle tudósításokkal, hogy a scythák már a vízözön előtt is megvoltak, tele vannak, hogy a piramisokat is ők emelték. Ménes első aegyptiai királyról mondatik, hogy kun volt. Az volt ugyanis mindenkor a vetekedés tárgya, hogy vajjon a magyar származik-e a kuntól vagy a kun-e a magyartól? Móses oda látszik hajlani, hogy a magyarok régiebbek voltak a kunoknál. Lucianus azt írja a vízözönről, hogy minden emberek elvesztek, csupán Makár maradt meg. Móses pedig azt mondja: „Noë, vir agricola, coepit plantare vites“.

Aegyptusból a magyaroknak egy része Spanyolország felé vonult; a másik része pedig Arábiába költözött és midőn a perzsáktól, amely német nemzet volt: elnyomatott volna, észak felé indulván, Corasmiában telepedett le. Így azok a magyarok, kik Árpád alatt Európába jöttek, a corasmiabéli magyaroknak valának maradékai.

Hogy a magyarok hét nemzetből állottak, ezt Constantinus Porphyrogenitus világosan mondja, írván: „Állnak pedig a törökök (τουρκοι) hét nemzetből“ és innen vagy on, hogy Béla király Névte-

* E sokféle nép- és tartománynév leírásában — itt és később — a jegyzetíró tollát követtük.

len jegyzője „Hét magyarokat“ emleget, jóllehet, nem fejezi ki tisztán a dolgot és úgy ír, mintha csak hét főkapitányról, nem pedig nemzetről lenne szó. Magyar annyit tesz tehát, mint földművelő (agricola); a kun (cumanus) mint homokos tájakon lakó; jász (sagittarius) mint íjász vagy nyilazó; a székely (siculus): lófejő = equos mulgens; palócz: rabló (praedo); vál (separatus): pusztai; usus: napkeleti. Így tehát a magyar nemzetnek a világ teremtésétől fogva folyton folyvást vannak históriai töredékei.

A régi írók egy szájjal-lélekkal Aegyptomot mondják az emberi nemzet és kultúrája bölcsőjének, ahol azon roppant piramisok, melyek scythaszlopoknak vagy „Columnae filiorum Sethi“ neveztetnek: a dolgot kétségtelenné teszik. A Szentírásban sok magyar szavak találatnak, az arabs írók pedig azt írják, hogy az első ember Ádámnak azért neveztetett, mert az Isten őt földből teremtette. Így *Ádám* annyit tesz, mint föld. Ámde az igazi neve mégis Gyula volt. A régi írók sokat írnak Vulkanusról és vulkanus annyit tesz, mint: tűz. De gyúl is annyit jelent. A napkeleti írók Ádámnak fiát *Kajánnak* nevezik, de magyar nyelven az a szó mai napon is annyit tesz, mint „invidus“. *Szethet* csak a görögök mondják Szethnek; az ő igazi neve Vas volt és ettől a Vastól a scythák szél-tében Szeth fiainak neveztetnek. Móses is azokat a scythákat, akik Palesztina mellett laktak, Szeth fiainak mondotta. Erről a Szethről írja a régiség, hogy az első király volt és sok jót tett, azért Nagy Vasnak, sőt éppen Istennek mondatott. Az volt tudniillik a szokás, hogy néha a Szentírásban a királyok Isteneknek neveztettek. Így olvashatunk példának okáért az Istenek tanácsáról (Concilium Deorum). De nálunk is az uralkodók akárhányszor isteni ki-

rályoknak (Divi Reges) hivatnak. Innen lehet megmagyarázni, hogy a Szeth unokái a Szentírásban miért neveztetnek Isten fiainak, jóllehet gonoszok és rosszak voltak. Napkeleten tudniillik ezen szó „fi“, bizonyos jelentéssel bír. Így izraelita helyett mondanak „filius Israëli“-t, tehát mivel a királyt Istennek nevezték, az „Isten fiai“ szó gyakran annyit tesz, mint királytól származók vagy Chuni.

3. §. *Mit tudhatni a hét magyar nemzetség nevének fordításairól, részszerént írásbeli, részszerént más változásairól?*

Minekutána a magyar nemzet neve olyan név, mely több jelentéssel bír, természetes következés volt, hogy más nemzetek nem magyaroknak nevezték őket, hanem a maguk nyelvére fordították nevüket. Sok író beszél a magyarokról, de nem így nevezik őket, azért a későbbiek azt gondolták, hogy mindazok a nemzetek, amelyekről a régiek írtak, már kivesztek. A magyar nemzet különösen előjön a vas nemzet (natio ferrea) neve alatt; a görögöknél pedig: scytha, sidater, kalchitae vagy kolchitae és „chalcidium genus“ alatt. Scytha tudniillik annyit tesz, mint vas, sidaron is annyit tesz, innen származott a sidates. Kalchos máma érczet, de akkor vasat jelentett; innen eredt a calchitae nevezet. A colchitae csak kimondásbeli változás; innen a „chalcidium genus“ is. A zsidó nemzet nyelvén a vas nemzet ilyen nevek alatt jön elő: Barzalii, Berzelii, Schittim, Filii Schitt, Filii Szeth és Saturnini név alatt. Barzel—Berzel pedig annyit tesz, mint vas. A Schittim a scytha név elrontása. A Filii Schitt egy napkeleti kifejezés; a napkeletiek tudniillik az adjectivum helyére, előre szokták tenni a „filius“-t, példának okáért: Filii Izrael. Deákul: Ferronii, Havaszani, Abyssani, Bissani, Bessi, Bazanitae etc. Pédának okáért Olaszországban mai

nap is van egy tartomány, amely Ferroniának neveztetik. A görög és deák klasszikusok azt írják, hogy az első nemzet alapítói a scythák voltak. Virgilius pedig így ír:

Ferrea progenies duris caput attulit armis.

A Havaszani szó származott a Bissanus szóból, a „ha“ zsidó artikulussal. Az Abyssini is attól, de „a“ magyar artikulussal. A Bissanus pedig oly szó, mely a magyar diplomákban sokszor találhatik. Bissanusok laktak Vas és Baranya vármegyékben. Ettől származott a Bassus és a Bazanita is. Ez a scythai nemzet tudniillik vas öltözetben járt, azért deákul Chibanariusoknak, magyarul meg, mivel az öltözet „pécs“-nek mondatott: pécsieknek neveztetek. Azért is egy XIII. századbéli lengyel író, *Martinus Gallus*, Pécs városát Vasvárnak is mondja. Ez a név is különféleképen elrontatott, innen a pécsiek: Peucini, Picéni, Pincinatici, Paczinacitae, az orosz íróknál pedig Pecsenegi név alatt is előkerülnek.

Volt a magyar nemzetnek egy más neve is: Parthus. Parthus annyit tesz, mint kivándorlott. Ezen név is sokféleképen fordítottatott és rontatott el. A parthusok előjönnek a görögöknél ezen nevek alatt: Pelasgi, Xeni, Epaei, Allophyli, Metanastae, Prosalytes, Elides, Elaei, Parthenii. Tudniillik „πελάζω“ görögül annyit tesz, mint advenio; „pelaszgus“ pedig: advena; xenos: hospes; apeos: jövevény; allophylos: idegen, más nemzetségből való; metanastae, prosalytes, elidae és elaei: vándorlót, kivándorlót jelentenek. A Parthenios pedig a magyar „pártos“ görög elrontása. Midőn később a görögök ezt a szót nem értették, azon szerencsétlen gondolatra jöttek, hogy jelentését a görög nyelvből akarták megmagyarázni és mivel itt „parthenosz“ annyit tesz, mint szűz, ezen nemzetet szüztől születettnek vagy fattyúnak nevezték. *Justinus* római író meséli,

hogy a tarentinusok partheniusok voltak, azért is „spuriusok“-nak nevezi őket. Ezek a tarentinusok kivándorlottak Francia- és Németországba és Németországban Parthenopolis városát építették, melyet a németek, mivel szűz annyit tesz mint „Magd“, Magdeburgnak vagy Szűzvárának neveztek el. Azok, akik Franciaországba költöztek: bascardusoknak (spurius) hívták s ekként egész falvak voltak, amelyekben bascardusok laktak. Vilhelmus Conquaestor, angliai király, aki egy ilyen faluban vagy városban született, minden diplomáját így kezdi: „Ego Vilhelmus, cognomento Bascardus“. Csudálták ezt a történetírók és nem tudták megmagyarázni, hogy miért nevezi magát fattyúgyermeknek. Csudálták és megfoghatatlan dolognak látszott előttük, hogy azokban az időkben püspökök és érsekek találtattak, akik fattyúgyermeknek (bascardi) nevezték magukat. Az angol múzeumban még most is megtalálható Bascardia országának geographiája és innen kitetszik, hogy valamikor egy ország Bascardiának neveztetett.

A zsidók a parthusokat turkáknak nevezték, mert „thareka“ vagy „thereka“ annyit tesz, mint jövevény (advena). De nevezték: pelagusoknak, philistaeusoknak, palestinusoknak, stracésnek, syrusoknak, mert „sur“ is annyit tesz, mint advena. Azután assyrisoknak, babylonusoknak, mert „babul“ is annyi, mint advena. Thogormáknak és ujjorognak, mert „thogor“ és „ujgor“ is advena. Deákul meg „exules“-nek, profugusoknak, aliegénáknak, illuziaknak vagy illyrusiaknak, mert „ill“ vagy „illan“ annyi, mint „elszökni“, „ur“ pedig = tartomány. Illur = tehát regnum profugorum. Végre mondották még őket barangusoknak, baragieknek, mert barangolni annyi, mint ide-oda kóborolni. Saliusoknak a szállók szóról. Francziául bascardoknak vagy bri-

tannusoknak, tótul ezudoknak, mert „ezud“ annyi, mint jövevény. A mai Britannianak lakói nem britannusok, hanem angolyok, melyek a britannusok kivándorlása után az országot elfoglalták. A britannusok pedig magyarok voltak; Nádason, Baranya vármegyében, még II. András király alatt is laktak ilyenek.

Mivel a magyarok törzsekre, vagy nemzetségekre voltak oszolva, azért deákul közönségesen gentilesnek, görögül pedig hellenesnek hivattak. A régi hellének tudniillik szintén nem voltak görögök, hanem csakis azért, mert a hellének kivándorlása után azoknak országát elfoglalták, mondattak ők is így, éppen úgy, miként például Bojohemia vagy Bohémia országnak lakosai mai napig bojusoknak vagy bohemusoknak neveztetnek, jóllehet az igazi bojusok Caesar és Tacitus szerint gallus nemzetbeliek voltak. A mai bohemusok pedig csehek, amely már szláv nemzet, de a csehek is, mert ma azt az országot lakják, melyet előbb a bojusok, bojusoknak mondatnak. Innen Tacitus így ír: „Manet adhuc Bojohemi nomen retinetque veterem loci memoriam quamvis mutatis cultoribus.“ — Hasonlóképen midőn a kunok IV. Béla alatt Magyarországba bejöttek, és azt az országot, ahol előbb laktak, a tatárok foglalták el, attól az időtől fogva a tatárok is kunoknak neveztetnek. Ebből származott az a mese, hogy a kunok: tatárok. Midőn külföldi írók azt mondják, hogy az 1770. esztendőben meghalt egy bizonyos *Varró János* nevezetű ember, aki az utolsó volt, aki tatáruul beszélt, úgy lehet magyarázni, hogy némely elfogott tatárok Magyarországbán, főként Pest és Fehér vármegyékben telepedtek le és egész falvakat laktak (például Tatár-Szent-Györgyöt). Ezeknek a maradékaik tudtak tehát tatáruul, nem pedig a kunok beszélnek tatár nyelven.

A magyar nemzet üstökös népnek (cometae gentes) is neveztetett, mert egész az 1700. esztendőig haját egészen leborotváltá és csak elől hagyta meg. Ezt a viseletet hordták a magyarok még a múlt század elején is. Ezt a nevet aztán a zsidók a maguk nyelvére fordítván, a magyarokat „nazír“-nak hitták. Innen származott a nazireus és nazareus nevezet. A görögök nevezték őket „curetes“-nek, retesnek, batiesetáknak; a deákok: comatusoknak vagy cincinnatusoknak. Így például Galliának egy része „Gallia comata“-nak mondatott.

A kun nemzet közönséges néven homokországinak is hivatott. És ez a szó: cumanus — kun vagy homokországi. Tudniillik com = homok, az az „an“ végzet pedig tartományt jelent. A napkeleti nemzeteknél a hunnok neve ma is többnyire kom vagy kum. Mármost ezen név más nyelvekre is lefordítatott, példának okáért görögül: hamonita vagy emathia nevezet alatt jönnek elő; azért „Juppiter Hamon“ annyit tesz, mint homokországi Juppiter, mert temploma a legnagyobb homokpusztában volt. Az ammonitákkal tele van a Szentírás. E homokországot az afrikaiak Lybiának nevezték, tudniillik „lyb“-is annyit tesz, mint homok. Innen Virgilius verse: Lybiae sitientis arenae.

Színeikre nézve hivattak a magyarok pirosaknak vagy róteknek, hogy megkülönböztessenek az afrikai eredetű feketéktől. Későbbben a pirosak vagy rótek a deák „russus“ szótul oroszoknak vagy idumaeusoknak neveztettek, mert „idum“ annyit tesz, mint ruffus vagy russus. A görögök ezeket phoenicesnek vagy phinicesnek, poenusoknak, punusoknak, fennusoknak vagy finnusoknak is hitták, mivel „phinos“ annyit tesz, mint vörös. Deákul az oroszok róteknek, rutulusoknak, rutheninek, röthiinek vagy retiinek, russusoknak, buriinek és etruskusoknak is

hivattak, mely utóbbi nevet úgy kell kiejteni, mint „hetrusi“. A régiek ugyanis a „hetrusci“ név alatt magyar szavakkal „Hétorosz“ nemzetséget értettek. Mondattak még ezek tuskusoknak is, és azért a későbbi történetírók az orosz fejedelmeket „Principes Russiae“ vagy „Tusciae“-nak is nevezik; viszont a francziák meg rugáknak hívták őket, s a franczia írókban az egész középkoron át ezt a nevet viselték az oroszok. Hogy az oroszok jászok vagy jazigok voltak, kiket a szlávok azért híttak maguk közé, hogy tőlük különböző mesterségeket tanuljanak, az minden kétségen kívül álló. A jászok azután a szláv nemzetek közt a maguk nyelvét elfelejtették és szlávul kezdettek beszélni. Innen lehet megmagyarázni azt, hogy az orosz nyelvben igen sok magyar szavak vannak.

A hét magyar nemzet frigyeseeknek (foederatae) is hivattak, tudniillik ők királyok alatt nem állván, frigyet kötöttek és ebben éltek egymással. Ezek neveztetnek a Szentírásban „filii foederis“; azaz „foederati“-nak; a későbbi írókban pedig lybiesnek, vagy megromlott névvel phrygesnek. Ezek a magyar nemzetnek közönséges nevei, amelyek már ma nem használatnak, azért is gondolták aztán alaptalanul, hogy ezek a nemzetek kivesztek.

A hét magyar nemzetségnek sajátosságos neveiről még a következőket kell tudni: egyenként és különösen ennek a hét névnek, melyet már feljebb előszámláltunk, úgymint a kun, magyar, stb., szintén meg volt a maga jelentése, amiket hasonlóképen lefordítottak. Ha ősi magyar íróink volnának, azok bizonyosan ezeken a neveken említenék őket, de mivel ilyenek nincsenek, hanem csak más nemzetiségű és nyelvű írók, így azok azokat a maguk nyelvére fordították le. A *magyar* név annyit tesz, mint *agricola*; Móses gergeseinek hívja, mely név gergisei-

nek is iratik. Hivatnak egyébként napkeleti nyelven iberusoknak is. Ibar vagy Iber ugyanis itt annyit tesz, mint agricola. Mondattak corasmusoknak is, mert choras annyi, mint mezei ember, tudniillik azokon a térségeken igen virágzott a földművelés. Hívtak továbbá „hajalithae“-nek, ami annyi, mint campani vagy mezeiek. Ezen név hibásan euthalitáknak is iratott, innen, hogy az euthalita-hunnusok nevével teli van a história. Hívtak gepidáknak, ez is annyi, mint földművelő; agaremusoknak, mert sirus nyelven agarra annyit tesz, mint agricola. Azért van, hogy midőn a magyarok Európába jöttek, sok német írótól is ekként neveztettek. Hívtak még paganusoknak, ami szintén ugyanazt teszi. Végül Makaresnek, mert már *Hesiodus*ban ez a szó „makar“ annyit tesz, mint földművelő és mivel ezeket a régi világ boldogoknak tartotta, innen Horatius verse: „Beatus ille, qui procul negotiis . . . , paterna rura bobus exercet suis“. — Közönségesen a boldog embert makariusnak is nevezték. Ez a jelentése azonban a „makar“ szónak későbbi, mert előbb földművelőt jelentett. Minthogy azonban a szónak a görög nyelvben többféle synonymája volt, nevezték még a magyart eüdaemonesnek is. Maga a magyar nemzeti név pedig, mivel a különféle népek a „gy“ betűt kimondani nem tudták, sokféleképen elrontatott és azért hívtak: madarenses-nek, mazarenses-nek, majarenses-nek, magardi-nak, makarti-nak és. a. t. Végre ezen szótól: ἐργά-τοι, mely munkálkodót jelent: urgasiknak, argivusoknak, arkadesnek, azaz földmunkásoknak is neveztettek.

A *kun nemzet* annyit is tesz, mint királyi nemzet, tudniillik a magyarnak ez a része választott magának legelőbb királyt. Mósesnél a kunok kananeusoknak hívatnak, tudniillik *kán* annyit tesz, mint ki-

rály, az *án* végzet pedig mint tartomány. Innen kánán = királyi ország, és ez a név egy 1721-ből való esztergomi diplomában elő is fordul. Hívtak a kunok görögül basileusoknak. *Priscus Rhetor*, aki Attilánál ebédelt és így a kunokat vagy hunnusokat személyesen látta és esmérte, őket basileus-scytháknak nevezi. Hívtak továbbá hunkaroknak vagy „hunkarinak“; perzsa nyelven meg sacháknak. „Sach“ t. i. annyit tesz mint király és mivel ezt a nevet más nemzetek nem így írták, utóbb midőn *Jornandes* olvasta, hogy a magyarok a sacháktól eredtek, arra az örültségre vetemedett, hogy a magyarokat beszorkányoktól származtatta. Hívtak Chazaroknak, azaz császáriaknak; Salinusoknak, Samnitesnek, Suanussoknak, mely nevek mind királyt jelentenek. Azután Tyrusiaknak és Szarmatáknak, tudniillik „tyrus“ és „szár“ ismét annyit tesznek, mint király. A kun nemzetbeli asszonyok, akik éppúgy öltöztek és harezoltak mint a férfiak, hívtak amazonoknak és ezért a régi történetírókban nem egyszer olvashatni, *Constantinus Porphyrogenitus* is tudva volt dolognak tartotta, hogy az amazonok kun asszonyok valának.

A *Jász nemzet* neve annyit tesz, mint nyilazó, sagittarius. Móses őket Amoreusoknak hívja, tudniillik ez a szó „Mor“ vagy „Maur“ annyit tesz, mint nyilazó. Azért mondja Horatius: Non eget Mauris iaculis neque arcu. Az Amoreus tehát a „Mor“ vagy „Maur“ szóból jön, az „a“ magyar artikulussal. Görögül meg hivatnak „Toxotae“-nak, τόξον t. i. = íjj; innen származott azután a Jász vagy Ijász. Mondatnak még Ionesnek, mert „io“ is annyit tesz, mint sagitta. Van sok görög írónk, aki ezt bizonyítja. Az Ion“ névből származott továbbad a Panion, Panones, Pannonia stb. „Pan“ tudniillik görögül = minden; és mert azok a Jászok vagy Jazigok, akik a

Dunántúl laktak, republikánusok voltak és mindent országgyűlésben szoktak elvégezni, innen Pan-Ionesnek, vagy Minden-Jászoknak neveztek. Mert hogy Pannóniában Jászok laktak, ez kétségen kívül van; találtattak ugyanis régi római kövek, melyeken nem Pannónia, hanem Pan-Ionia név jön elő. Ismét más római kő ezen felírással találtatott: Divo Commodo Respublica Iavorum; és van, ahol egy sabariensis (szombathelyi) magát így nevezi: Lucius Sabariensis Ion. *Ptolomaeus Geographus* írja, hogy Sabariában Jászok laktak. Hivatnak továbbá Poesnesnek, ami csak a Paniones név elrontása; Toxandrinak, ami annyi, mint ijász-férfiak. Említettnek a szláv nyelvű íróktól Sztrelitzeknek, példának okáért *Nesztor*, a legrégebb orosz író említi a Jász nemzetet, de már az ő folytatója nem Jász, hanem Strelitz nemzetről szól. Az orosz testőrök vagy praetorianusok, akiket Nagy Péter orosz czár öletett le, Strelitzeknek is mondattak és amint hiteles kútfőkből bizonyos, ezek még Péter idejében is magyar ruhában jártak.

A *Palócok*, mely név annyit tesz, mint prédáló vagy rabló, mert az ütközet alatt kifoszthatták az ellenséget: zsidóul Chititáknak vagy Hethitáknak mondattak, innen a Cheta vagy Gothus nevezet. Görögül hivattak még Laestrigonesnek, Scythae Enarraenek, Barbarusoknak, mert Barbarus annyit tesz, mint rabló. Harameusoknak, mert „Szaraká“ arabsul annyit tesz, mint rabolni. Szaracenusoknak, akik később a mohamedánus vallást vették föl.

A *Székelyek* vagy lófejő nemzet, (mely nevezet az oklevelekben is előfordul), Mósestől Chivinnek, a deák Szentírásban Hevaeusnak vagy Achivusnak is hivatott. De hivatott továbbad Hyppomolgusnak, „hyppos“ ugyanis annyit tesz mint ló, molgos pedig

mint fejő. Likaonesnek vagy Lókunoknak, és mivel ezen része a magyar nemzetnek marhatenyésztő volt, szélteben Pásztoroknak, Nomadesnek, Bojusoknak, arabsul Nabarheusoknak is mondtak.

Az *Uzus* nemzet neve annyit jelent, mint Napkeleti, éppúgy, mint hajdan Németországnak napkeleti része Ostmarknak, Marchia Orientalisnak vagy Ausztriának neveztetett. Hivattak görögül Ausonesnek vagy Oskusoknak is.

A *Váliak*, kik barlangokban laktak, zsidóul Tharekeusoknak vagy Arabusoknak is hivattak, mert a mostani arabs írók is mindig megkülönböztetik az eredeti arabsokat az arabossá lett népektől. Hajdan Arábia magyar birodalom volt, és itt laktak az arabsok Arabiscus nemzet név alatt. Azért írja már *Tacitus*, hogy az Arabiscusok pannóniai nyelvet beszélnek, de a Pannonos Jászok voltak. „Rábia“ tudniillik zsidóul annyit tesz, mint pusztai lakos. Máskép Throgolytáknak is neveztettek.

4. §. *Mit tanulhatunk a magyar nemzet legrégibb történeteiből Árpád előtt, különösen a magyar nyelv viszontagságaira nézve?*

Midőn a magyar nyelv történetéről szólnak, az a kérdés támad, hogy vajjon találtatik-e valami nyoma a magyar nyelv keletének és virágzásának, és maradtak-e fenn némely írók, akik magyarul írtak? Fájdalommal kell megvallani, hogy melyek a legrégibb történetekből fennmaradtak, nem igen kedvezők nyelvünk keletére. Magyar írók se maradtak fenn és ha a hetruskusi régiségeket, melyeket olvasni még nem tudunk, a magyar régiségek közé nem számláljuk, ezeknek sincsen semmi nyoma. A magyar népek egyébiránt mint két nyelvű nép említetnek, tudniillik a saját nyelvükön kívül beszéltek még a görögöt meg az arabsot is, azért „bilinquis populusnak“ neveztettek. A maczedóniai király

példának okáért, aki magyar volt, Homerust könyv nélkül tudta, és saját kezével többször leírta. Kiteszik tehát ezekből, hogy a magyar nemzet értelme nyelvére nézve még nem érett meg. Azt is írják a történetírók, hogy a magyar népek más nemzetek közt élvén, a maguk nyelvét elfelejtették, és azoknak a nyelvét vették föl. Az afrikai magyarokról ugyanis bizonyosan tudjuk, hogy ők az afrikai német népek mellett hazai nyelvüket elfelejtették és németül kezdtek beszélni. Szintoly világosan tudjuk* azt is, hogy némely ázsiai magyarok, kik a semita nyelvű népek közt laktak, a maguk nyelvét szintén föladták és semitául beszéltek. *Plinius* írja az Olaszországban lakó kunokról, hogy azok a római tanácshoz követséget küldöttek és kérték, hogy ezentúl legyen szabad nekik a római tanács előtt ne a kun, hanem a deák nyelvet használni, hogy legyen szabad még az árveréseket is deák nyelven tartani. A magyar nemzet tudniillik örökös háborúba lévén merülve, főképen a katonai dolgokkal foglalatoskodott és ezekben annyira megkülönböztette magát, hogy azon nemzeteknek, amelyekkel harcoltak, a történetírói a magyar nemzet történeteit is feljegyezték. A tudományokat ekként nem művelték, aminek következése az lett, hogy nyelvüknek tudós maradványai nem maradtak fenn; más részről hajlandók lévén az idegenség majmolására, pénzükre akkor is, mint most, idegen felírásokat verettek: azért találtatik az Ionoknak, Achivusoknak, Poenusoknak, Párthusoknak stb. többféle pénze görög felírással. Ha ezeken magyar felírások lettek volna, nem nagy munka volna ma bebizonyítani, hogy az Achivusok, Poenusok, Párthusok stb. mind magyarok voltak. Minden nemzet a maga történeteiben és azok emlékeiben él, de amely nemzet nem emel monumentumokat, annak

élete olyan, mint a homok, melyet a szél könnyen elsöpör. A rómaiaknál még a mesterlegények is emeltek maguknak köveket, melyek amikor most, évezredek múlva feltaláltatnak, tanítják a világon, hogy milyen szorgalmatosak voltak a rómaiak monumentumok emelésében. Mink pedig az epithaphiumokat fára, festékkal írjuk fel, amiket a legközelebbi eső lemos vagy amely fakesztréket a szegény emberek télen szanaszét hordanak. Nem kell tehát csodálnunk, ha a mi ittlétünknek semmi nyoma sincs, hogyha a németek az arabs, szanszkrit és más nyelveket megtanulják, a magyart pedig nem, mert azokon a nyelveken olyan munkák irattak, melyekben a világ történetei új színbe öltöztetnek, a magyar nyelven pedig nem.

5. §. Minő időszakokra lehet a magyar nyelv külső viszontagságának történeteit legalkalmasabban felosztani és minő okoknál fogva?

Minden történetben bizonyos időszakaszokat állapítanak meg a tudós férfiak, melyeknél az emberi ész megállapodik és elmélkedik azokon a nagy változásokon, melyek az ilyen időszakaszokban történetek. Ilyen időszakaszokat a magyar nyelv történetében is bízvást meg lehet állapítani és pedig a következőket. 1. A magyar nemzet Európába jövetelétől a római keresztény hit felvételéig. 2. A római keresztény hit felvételétől az idegen házakból származott fejedelmekig. 3. Az idegen házakból származott fejedelmektől a reformáció támadásáig. 4. A reformáció támadásától a II. József császár uralkodásáig. 5. II. József császár uralkodásától a mostani időkig.

Időszakaszoknak olyan történet dolgok vétetnek fel, amelyek igen nevezetes változásokat és következtetéseket szültek és különös behatással voltak akár az emberiség, akár az egyes nemzetek történetére.

Példának okáért Amerika feltalálása bizvást időhatáruul állapítható meg, mert általa más helyhezettesbe jött úgy a régi, mint az új világ. Ilyen változásokat szült a magyar nyelvre nézve a föntemplített öt időszakasz is. Öseink tudniillik amidőn ide, mint addig tisztán magyarul beszélő nemzet bejöttek, csak úgy szólottak görögül, mint most deákul. A hét vezérek alatt úgy az isteni szolgálát, mint a közdolgok nemzeti nyelven folytattattak. Midőn azonban Szent István a keresztény hitet felvette, az isteni tisztelet már deákul tartatott és a magyar nyelv csak holmi énekekre és némely rövid egyházi beszédekre szorítottatott. Az oklevelek deák nyelven irattak és hogy ez így volt, kitetszik a Szent István alatt 1001-ben kelt oklevéiből, mely a szentmártoni szerzeteseknél maradt fenn és deákul vagyon írva. Tagadhatatlan tehát, hogy ezen második időszakaszban a magyar nyelv sok kárt szenvedett, a deák nyelv pedig uralomra jutott.

A harmadik időszakasz Róbert Károlytól fogva, (mert Venceslaus és Ottó rövid ideig uralkodtak), a reformáció támadásáig tart. Róbert Károly volt az első magyar király, aki magyarul nem tudott beszélni, ki tehát népével nem szólhatott. Ezt bizonyosan tudjuk, mert Róbert Károly koronáztatási oklevelében világosan mondatik, hogy a fejedelem deák nyelven esküdött, és hogy esküvését az esztergomi érsek magyarázta meg a nemzetnek. Az idegen házakból választott királyokkal természetesen sok idegen is beözönlött hazánkba. Így például Róbert Károlyval számtalan olasz, Zsigmonddal: cseh, Első Ulászlóval: lengyel, Második Ulászlóval: ismét csehek jöttek Magyarországba. Az ilyen esetekből magyarázhatjuk meg azután, hogy Második Ulászló alatt Budán cseh nyelvű prédikációk tartattak. Bizonyos mégis, hogy némely királyok azért tudtak

magyarul. Tagadhatatlan tehát, hogy a harmadik időszakaszban az idegenek uralkodtak.

A negyedik időszakasz tart a reformáció támadásától fogva II. József császárig. A magyar nyelvnek a reformáció előtt alig vagyon literatúrája, a reformáció kitörése után pedig a magyarok számtalan könyveket adtak ki nemzeti nyelven, amire okot maga a reformáció adott, mivel ez azt a rendszert állította fel, hogy minden ember olvassa a Szentírást. Azért a bibliát magyar nyelvre fordította le, amelynek meg az volt a következménye, hogy az embereknek írni és olvasni tanulni, tehát az iskolába járni kellett. A reformáció előtt gyakran a római és görög császárok, a hét választófejedelmek, sőt gyakran a főpapok sem tudtak írni és olvasni, azután pedig a közember is megtanult, ami természetesen nagy változást okozott. A reformáció az isteni tiszteletet minden nemzetnél honi nyelven kezdte vitetni, és ez ismét nagy befolyású volt a nemzeti nyelv virágzására. Végül a reformáció, mely az 1517. esztendőben kezdődött, sok egyházi vetélkedésekre adott alkalmat, mivel mindegyik fél védelmezte a maga vallását; ezek a védírások pedig nemzeti nyelven készültek, miáltal a nemzeti literatúra nagy részben kifejlett.

Az ötödik időszak kezdődik II. József római császár uralkodásával, mely ismét új időszakaszt határol, mert a magyar nyelv József uralkodásától fogva igen nagy változásokon ment által. József császár ugyanis esküdt ellensége lévén nem a magyar, hanem a deák nyelvnek, eltökéllette magában, hogy a közdolgok nemzeti nyelven folytattassanak. Nálunk is ezt akarta, de a Magyar Udvari Kancellária a régiséghez ragaszkodván, azt állította, hogy a közdolgokat Magyarországon nemzeti nyelven nem lehet vinni, részint mivel a törvé-

nyek és oklevelek mind deákul irattak, részint mivel a magyar nyelv igen durva és nem alkalmas a közdolgok folytatására. Ezen nyilatkozaton felindulván, rendelte el József, hogy minden közdolgok ezután német nyelven vitessenek. Ezen rendelkezés következtében minden oskolában, a magyar főoskolában is, a tudományok németül tanítottak, sőt érdemes, koros hazafiak, ha három esztendő alatt a német nyelvet meg nem tanulták, hivatalukból elbocsájtattak. Arra azonban nem gondolt az Udvari Kancellária, hogy a magyarok attól félve, hogy utoljára el fogják felejteni nemzeti nyelvüket, sürgetni kezdték ennek virágzását. Jóllehet tehát a közdolgok németül folytak, a szívekben mégis a magyar nyelv ügye forgott fenn. Meg kell vallani, hogy József császárnak szándéka ártatlan volt, mert ő csak azt akarta, hogy a jobbagyok is megértsék, ami a király által parancsoltatik, éppen azért az ő rendelkezései nemesak, mint előbb, deákul, hanem magyarul, németül, tótul stb. is megjelentek. Azért ő volt az első, aki azt parancsolta, hogy az oskolákban nem a deák, hanem a magyar és német nyelv taníttassék. József nyilván kimondotta, hogy a nemzetnek esze még meg nem érett ahhoz, hogy a maga közügyeit a maga nyelvén folytassa. József császár halála után a magyarok valóban nem értvén meg amit Ez nekik mondott: a deák nyelvet régi méltóságába és keletébe újra visszahelyezték. Csakis I. Ferencz és a mostan élő s dicsőséggel uralkodó V. Ferdinánd törvényei által biztosított megint a magyar nyelv virágzása úgy, hogy meg kell vallani, hogy nemzetünk a maga nyelvére nézve ez alatt a néhány esztendő alatt tovább ment, mint előbb kilencz század alatt.

ELSŐ IDŐSZAKASZ.

6. §. *Mit tudunk és mit tudhatunk a kereszténység felvétele előtt a magyar nyelvnek dialektusairól?*

Az első, melyre a magyar nyelv történetében nyelvünkre nézve akadunk az, hogy már a nemzet bejövetelekor ennek két különböző szójárásai, vagy dialektusai voltak. A magyar írókban erről semmit sem találunk, mert ha históriánkat csak a hazai kútfőkből akarnánk megismerni, nemzetünk sorsáról bizony keveset tudhatnánk. Többet tanulhatunk a külföldi írókból, például *Bölcs Leó* császár munkáiból tudjuk, hogy a magyarok a bejövetel előtt hol laktak; Árpádnak minő gyermekei és utódai voltak stb.? Hogy pedig őseinknek két különböző dialektusa vala: ez *Constantinus Porphyrogenitus* munkáiban áll. *Constantinus Porphyrogenitus* vagy *Porphyrogenita* akkor írt, amikor Magyarországon a vezérek uralkodtak s őseinket, mivel velük összeköttetésben élt, természetesen jól ösmerte. Két fő munkája vagyon, egy harmadiknak meg az emléke maradt fenn tőle. Az első munkája: „*De thematibus imperii graeci*“, vagy „*A Görög birodalom tartományairól*“. A második: „*De administrando imperio graeco*“, vagy „*A görög birodalom kormányoztatásáról*“ cím alatt. Ezen két munkáját kiadta együtt *Bandurius Anselmus*, tudós benediktinus Párizsban, a Bizantinus Írók Gyűjteményében. Második munkáját különösen *Meursius*, egy igen tudós férfiú is napfényre bocsájtotta. *Bandurius* kiadása később megjelent Velencében, ahol minden görög írók újra lenyomattak. Harmadik munkája, mely I. Mátyás magyar király könyvtárának maradványából Lipsiába jutott: „*A byzantiumi udvar szertartásairól*“ = „*De cerimoniis aulae byzantinae*“ című. Ezt *Reiske János*, tudós német Lip-

siában adta ki. Constantinusnak a magyar nyelvre nézve fő munkája az, mely „De administrando imperio“ cím alatt jelent meg. Ebben a könyvében a magyar nemzetről így ír: „A Kabarok vagy Chavarok a Chazaroktól származnak. Történt pedig, hogy e két nép között polgári háború támadt, mely alkalommal megverettek a Kabarok és a Khazarok győzedelmet arattak. A Kabarok egyik része megöletett, a másik része pedig megfutott és lakni ment a Törökök — τούρκοι — közzé, (mely nép akkor Besszarábia, Moldavia és Valachia tartományokban lakott) és itt a Törökökkel egy nemzetté lett, és megtanította a Törököket a maga nyelvére. Ezek a futó Kabarok a Törököktől Barbarusoknak nevezettek; a Kabarok pedig megtanulták a Török nemzet nyelvét és most a Törökök (τούρκοι) mind a két dialektuson beszélnek.“

De a Kabarok, a Palóczok és a Khazarok valóságban Kunok voltak. A Kunok tudniillik Császáriaknak vagy Chazaroknak, a Palóczok pedig Rablóknak vagy Barbarusoknak nevezettek, a Törökök alatt pedig maguk a Magyarok értendők. Azt a helyet tehát sokan úgy értették, hogy az igazi török nemzetet tanították meg a Kabarok a maguk nyelvére, de ez tévedés, mert ott a Magyarok nevezetnek szélkében Törököknek. Midőn Constantinus ezen dialektusokról szól, nem két különböző nyelvet ért alatta, mert például a Görögnek is négyféle dialektusai valának, névszerént az ióniai, dóriai, attikai és aeoliai. Világosan kitetszik tehát, hogy a magyar nyelvnek két dialektusa volt: a magyar és a palócz, de mert a Magyarok észrevették, hogy a deák nyelvnek voltaképen dialektusa nincsen, sohasem gondoltak arra, hogy a magyar nyelvnek is lehessen, azért azokat, akik a Mátra és Nyitra völgyében, a Balogh völgyében, a Rába-közben, Vas

és Baranya vármegyékben, meg az ország többi részeiben laknak és a palócz nyelvet beszélik: kicsüfolták és azt mondották róluk, hogy nevetségesen beszélnek.. Az oklevelekből is kitetszik, hogy ott, ahol palóczul beszélnek, előbb nem magyarok, hanem a hét nemzetekből mások laktak. A palócz nyelvnek különösségeit nagy gonddal kellene összegyűjteni és azt, ami még belőlük fent vagyon, az elvesztéstől megmenteni. Ezen két dialektus abban különbözik egymástól, hogy nemcsak a vocalis kimondásában tart más rendet az egyik, mint a másik, hanem még a syntaxisra és a vocalisok felcserélésére nézve is eltér egyiknek a rendszabása a másiktól. Különösen az eüphoniát a palócz nyelv nem ismeri. Lassan-lassan a palócz nyelvről is jelennek meg munkák, példának okáért a göcsejiről *Pálóczi Horváth Adám*, a nógrád- és baranyavármegyei palóczokról pedig *Szedes Fábrián János* írt.

7. §. *Vannak-e nyomai annak, hogy a magyarok a kereszténység felvétele előtt szerették nemzeti nyelvüket?*

Különös az a német nemzetnél, hogy ez a maga nyelvét a legrégibb időkben durvának hirdette, a magyar írók közt pedig egy sem taláztatik, ki a magáét becsmérelte volna. Annak, hogy a Magyarok nyelvüket a kereszténység felvétele előtt is szerették: világos nyoma vagyon egy külföldi íróban, tudniillik az *Ifjabb Ekehardus* barátunk krónikájában, mely a szentgáli monostornak történeteit írta le. Mikor a Magyarok ezen monostorhoz közeltek, a barátok kettőnek kivételével mind elfutottak; az egyik ugyanis, a fentemlített Ekehardus ott maradt, mert tudott magyarul, amíg tudniillik fogóságban volt, a magyar nyelvet megtanulta és midőn innét kiszabadult, a szerzeteséletre adta magát. Őt tehát a többi barátok ott hagyták. A második egy

eszelős szerzetes volt, aki cipő nélkül el nem akart menni, azért hát ott maradt. A pinczék pedig tele voltak jó borokkal.

Azt írja továbbad *Eckehardus*, hogy oda jövén a Magyarok, midőn meghallották, hogy ő beszéli nyelvüket, megkegyelmeztek az életének s csak azt parancsolták neki, hogy adná elő a klastrom kincseit. És midőn erre azt válaszolta, hogy azokat a többi barátok mind elvitték, nem akarták neki elhinni. Egy magyar az oltáron a szentség helyét megmutattatta magának, egy másik pedig megpillantván a torony ormán a kakast (Szent Gallus volt tudniillik ennek a klastromnak a patrónusa), mivel azt hitte, hogy az aranyból van, fölmászott a toronyra, hogy azt lepiszkálja, de megcsúszván leesett és szörnyet halt. *Eckehardus* levezette azután a magyarokat a pinczébe, ahol inni kezdtek, de semminémű tékozlást nem tettek. Leírja azután az ősök lakomázását s azt mondja róla, hogy zöld füvet hintettek a földre és arra heveredtek; majd húst főztek-sütöttek és megették, miközben a két barát szolgált föl nekik és ezeknek is szabad volt enni, úgy hogy az eszelős szerzetes később is mindig azt mondta, hogy sohasem evett oly jóízűen, mint mikor a Magyarok ott vendégeskedtek. Az evés után tréfából csontokkal dobálgatták egymást, majd egyszerre énekelni kezdettek a maguk isteneiről s a barátokat is kényszerítették az éneklésre. Az eszelős barát felindulván azon, hogy *Eckehardus* a pogányokkal énekel, arra nógatta őt, hogy vele együtt a „*Salve Regina*“-t fujja, amelyet, midőn meghallottak a Magyarok: nevetni kezdettek. Végül hadigyakorlatokat tartottak.*

* A kaland leírásában, bizonyára a jegyzetíró tévedéséből, több hiba van. Itt csupán annyit, hogy a monostorban nem

Egyébaránt, hogy a Magyarok nyelvüket szerették, onnan lehet gondolni, hogy a köztanácskozásokban magyarul beszéltek.

8. §. *Mit állíthatunk a magyar nyelvről, mint közönséges nyelvről a kereszténység felvétele előtt?*

Mindenekelőtt meg kell különböztetni egymástól a közönséges és a diplomatikai nyelvet. Közönséges nyelvnek az mondatik, amelyen valamely nemzet tanácskozásait folytatja; diplomatikai nyelvnek pedig az, melyen valamely nemzet okleveleit írja, akár azok magát az álladalmat, akár az egyes polgárokat illetik. Lehet tehát valamely nyelv közönséges nyelv és nem diplomatikai, lehet diplomatikai és nem közönséges; lehet utoljára: közönséges és diplomatikai. A magyar nyelvről bátran állíthatjuk, hogy a kereszténység felvétele előtt maga egyedül volt közönséges nyelve őseinknek. *Bölcs Leó* görög császár és *Béla király Névtelen jegyzője* írják, hogy a magyar nemzet semmit sem tett addig, amíg előbb, valami köztanácskozásban meg nem hánytavetette a dolgát és ezen közgyűlésekben mindig magyarul szólottak. Továbbá magyar nyelven hozattak a törvények, szolgáltatott az igazság. Voltak tudniillik a mi nemzetünknek bizonyos *kárbírái*, kik a károkról hoztak ítéletet. Az ilyen bírakat *Constantinus* „Kárkhánok“-nak nevezi, aki hogyha nem szolgáltatott olyan igazságot, mint kellett: ítélete feljebb vitetett a gyűléshez, amelyet *Constantinus* „Gylas“-nak nevez. *Béla király névtelen jegyzője* írja, hogy Árpád Pusztaszeren, Csanád vármegyében országgyűlést tartott. Bizonyos továbbá, hogy a magyar nyelv vala a vallás nyelve is. De lehettek

két, hanem egy szerzetes maradt: az eszelős Heribald. Az a magyarul beszélő pap pedig, aki már Szent Gallen előtt kerülhetett az ősök fogságába, korántsem a krónikás Eckehardus.

őseinknek különféle vallásos könyveik, mind magyarul írva, nagyobb részük tudniillik azt a hitet követte, mely „Manicheismus“-nak nevezetik az alapító perzsa „Manes“ nevétől, mely név a magyar „Manó“ szóban máma is fenn vagyon. Manes vallása más-kép Ördögösségnek (Demonismus) is hivatott, mert egy régi krónika azt írja a magyarokról, hogy midőn I. Béla alatt vissza akartak térni a pogány vallásra: „Fecerunt sibi Magos, Phitonissas et dedicarunt se Daemoniis“. Amit természetesen úgy kell érteni, hogy magukat az ördögösségnek (Daemonismo) adták. Daemonium itt tudniillik annyit tesz, mint Magia. Utóbb ez a szó „ördög“, a kereszténység felvétele után a rossz lelkek jelölésére használtatott. Manes vallásának két istene volt, tudniillik egy rossz, melyet Ármánynak s egy jó, melyet Oromaszdzésznek (örömosztó) neveztek. A magyarok nem templomokban, hanem hegytetőkön áldoztak: fehér lovakat vagy fehér marhákat, melyeket az áldozás után megettek. Ebben a vallásban nemzeti nyelvét használta a magyar nemzet.

9. §. *Voltak-e vallásbeli és más, világi énekeik a Magyaroknak a kereszténység felvétele előtt?*

Hogy a magyarok a kereszténység felvétele előtt az írást esmerték, kétséget nem szenved, sőt eljön az idő, amikor hinni fogja a világ, hogy a betűket, melyek deákoknak mondatnak: a magyarok találták fel, s kivéven a székely népet, nincs is annak történeti nyoma, hogy a magyar nemzet különös betűkkel élt volna. A görög császárokról feljegyzette *Constantinus*, hogy a magyar vezérekkel görögül leveleznek. Ezen *Constantinus* írt tudniillik egy Udvari szertartás-könyvet, és ebben felsorolja azokat a címeket, melyeket minden európai és ázsiai fejedelmeknek adni szoktak a görög császárok s ezek közt az a cím is előfordul, mellyel a magyar

vezérekhez írtak, mely így hangzik: Constantincsz és Romanosz Krisztusban hívő fejedelmek a magyar nemzet Vezéreihez; és minden levélre egy 2 szoldust nyomó aranypecsét függesztetett. Ezen helyből tehát kitetszik, hogy őseinknek görögül írtak a görög császárok, és hogy a Magyarok is tudtak írni kétségtől. Szent Adalbert életírója emlékezik bizonyos levélről, melyet Géza vezér Csehországba küldött. Bírtak-e annyi nemzeti lélekkel, hogy ők is magyarul feleltek a Görögöknek, azt meghatározni nem bírjuk. Nem lehetetlen, hogy magyarul, de az sem lehetetlen, hogy görögül feleltek. Az tudniillik bizonytalan, hogy volt-e magyar diplomatikai nyelv is. Bizonyosabb azonban az, hogy a magyar nemzetnek mind vallásbeli, mind világi énekeik voltak a kereszténység felvétele előtt. Mi a vallásbeli énekeket illeti, *Theophilaktus*, *Nicephorus Callistus* görög írók azt írják, hogy a Törökök (Turkok) énekeikben egy Istent imádnak, de e mellett a Földnek, Víznek, Égnek, Levegőnek, mint a világ alkotó-elemeinek, himnuszokat zengettek. Ámde Ifjabb Ekehardus szentgáli szerzetes is bizonyítja, hogy a magyarok isteneik tiszteletére énekelni szoktak.

Ami a világi énekeket illeti, ezek leginkább vitézi énekek voltak; szokásuk volt ugyanis a katonanemzeteknek, hogy a gyenge ifjúságnak vitézi tüzét hősies dalok által gerjesszék fel. Ilyen énekeket az ütközetek előtt és győzelem után az asztaloknál, ebéd alatt szoktak énekelni és pedig főképen Attilának dolgairól, a magyaroknak bójöveteléről és vitézi tetteiről. Az Attilának viselt dolgait II. András király alatt német nyelvre fordította *Klingsor* nevű erdélyi szász; és ez az epikai munka mái napig megvagyon, több kiadásai vannak; deák hexameterekre is lefordítottak, mely fordításnak

töredékeit kiadta *Fischer* német tudós. Hogy ezen munka magyar nyelven is megvolt, kitetszik egy krónikából,* mely mikor Attilának Veronai Detrével kötött szövetségét említi, azt mondja: „...quem Hungari in suis cantilenis *halhatatlan Detre* vocant“. Hogy sok ilyen verseink voltak, *Béla király Névtelen jegyzője* többször emlegeti. Azután is állandó szokás volt századról századra a magyar nemzetnél, hogy nem szerelmes énekeket, mint a németek, hanem vitézi verseket énekeltek.

MÁSODIK IDŐSZAKASZ.

10. §. *A kereszténység felvétele által minő nagy változásokon ment által vallás dolgában a magyar nyelv?*

Ha arról foly a kérdés, hogy mikor és mi módon vétetett fel a keresztény vallás a magyarok által: meg kell különböztetni egyes embereknek kereszténységre általléptét a nemzet általléptétől. Tudniillik találkoztak egyesek, akik előbb, mint a nemzet, már fölvtették a keresztény hitet, példának okáért Gyula erdélyi és Bulcsú magyarországi Vezérek, akár mivel küldettek, akár mivel tulajdon hajlandóságukból Konstaninápolyba utaztak és ott megkereszteltettek, amire nevük is mutat: Gyula tudniillik annyit tesz, mint Julius, Bulcsú pedig mint Basilius. Ezt bizonyítja egy oklevél a XIII. századból, melyben egyszer Basilius, másszor

* A Thurócziéra utalhat, akinek XII. fejezetében szöszereint ez áll: „Hungarorumque in idiomata, *halhatatlan Detre* dici manuit, praesentem usque in diem...“ (Schwandtner kiadása. Bécs, 1746. 60. l.)

Bulesú csanádi püspök olvastatik. A császár anynyira megkülönböztette őket, hogy mindkettőjüket görög patriciusoknak nevezte. Gyula azután a keresztény vallást meg is tartotta és leánya, Sarolta, Geyzának felesége nem kevésbé buzdította férjét a kereszténység felvételére; Bulesú azonban megint visszatért régi hitéhez, mert midőn Taxony uralkodása alatt a németek Ágostánál megvervén a magyarokat, ezen Bulesút elfogták: ő megint pogány volt. A nemzet pedig csak Geyza uralkodása alatt, a bajor hercegi udvarnak sürgetésére vette fel az új hitet. A bajor udvar tudniillik már jóval előbb sógorságban volt a magyar Vezérrel, mintsem István Gisélát elvette volna, mert Arnulphus bajor herceg felesége Taxony leánya volt. Ez a rokonság öszveköttetésbe hozta a magyar udvart magával a római pápával, mivel II. Sylvester római pápa, aki előbb Gerbertnek nevezetett, Giséla testvérbátyjának, II. Henrik német császárnak volt a nevelője. Szent Imrének a felesége pedig a görög császárnak leánya volt, azért is építtetett Szent István a veszprémi völgyben a görög apáczáknak klastromot. Hogy öszveköttetésben volt a magyar udvar a német és görög császári és a bajor hercegi udvarral, abból is kitetszik, hogy Koppányt Szent István német katonaság segedelmével verte meg. Piligrinus laureacumi érsek volt az első, aki számos magyart a kereszténység felvételére buzdított, Adalbertus prágai püspök pedig Geyzát és ennek fiát, Istvánt is megkeresztelte, mely István, mint *Tordunak* (?) skócziái chronicájából világosan kitetszik, előbb Salamonnak nevezetett. István, mint igazi keresztény, sok idegen pap segedelmével felállította az érsekségeket és püspökségeket, de mivel ezek nem tudtak magyarul, tehát idegen nyelven prédikáltak és tolmácsok által magyarázták meg a prédikációt

a népnek. Még Aba Sámuel uralkodása alatt Szent Gerlé csanádi püspök is deákul prédikált. Találkoztak végre magyarok, akik papi életre adták magukat és nemzeti nyelven tanították a népet, úgy hogy példának okáért Szent Gerlének beszédjét már magyar papok magyarázták a királynak.

A papság tudománya deák olvasásból és éneklésből állott. A kereszténység felvétele által a római nyelv lett a vallás nyelve: a szentmise áldozat deák nyelven tartatott; a magyar nyelv a templomokból kizáratott, s csupán az evangéliom és az epistola olvastatott föl, és Vasárnapokon az énekeket zengették nemzeti nyelven. Azonban a papság nem szokott deákul beszélni, mert sokáig nem tudta úgy a deák nyelvet, hogy azon beszélhetett volna, azért Kálmán uralkodása alatt törvény által kellett figyelmeztetni a kanonokokat és klerikusokat, hogy deákul beszéljenek, mely törvény így hangzik: „*Canonici in clauastro et capellani in curia litteratorie loquantur.*“ A régi papok közül sokan nem értették azt, amit olvastak, mert azokon a helyeken, ahol a nép választotta a püspököket, általánosságban a legerköcsösebb ember választott püspöknek, még ha semmi tudománya nem volt is, azért sok püspökök csak a választatásuk után látogatták az iskolákat. Példának okáért Berthold kalocsai érseknek II. András uralkodása alatt levelet írt a pápa, amelyben többek közt azt mondja: „*Quod ille, nempe Bertholdus magnum in litteratura patiatur defectum.*“* Már valami különös és rendkívüli volt, ha valaki írni tudott a papok közül; példának okáért *Béla király Névtelen jegyzője* nagyon magasztalja azt a barátját, akinek munkáját ajánlotta, azért, mivel nemcsak olvasni,

* Lásd: Fejér, Codex Dipl. III.—1. k. 75. lap.

hanem írni is tudott, pedig ez a barátja egy érsek volt. Franciaországban még 1600 körül sem tudtak írni a papok. A kereszténység felvétele után mégis iskolák állítottak Magyarországon; így például Szent Gerlé életéből tudjuk, hogy Székesfehérváron a királyi palotában iskola volt. Ezekben olvasás és éneklés tanított s minden káptalan mellett volt ilyen iskola — a káptalan oszlopai között —, amelyben a Lector és Cantor voltak a magisterek. A Lector olvasni, a Cantor énekelni tanított. Az első főiskolának, mely nagyobb kiterjedésben adta elő a tudományokat, Kun László uralkodása alatt nagyon nyoma. Veszprémben tudniillik ezen király alatt egy Universitas volt, mely igen sok tanítóból állott, csak a jogi karban 15 professzor volt; de úgy látszik, hamar elpusztult. E mellett a magyarok a tudományokat vagy Párizsban vagy Bononiában (Olaszországban) tanulták. A bononiai Universitasnál a XIII. században, mely mint minden főiskola, „nemzetekre“ volt felosztva: előkerül a tanítványok közt a „Natio Hungara“ is. Ugyanezen Universitasnál a XIII. században egy *Pál nevű dominikánus magyar*, a rektori méltóságot viselte. Ezen tudós az emléke máig fennmaradt, amennyiben ő alatta készültek a bononiai Universitas statutumai, melyek a pozsonyi káptalannál fennmaradtak ilyen cím alatt: „Statuta Universitatis Bononiensis sub Rec-toratu Pauli Hungari“. Ezen tudós férfi a kunoktól öletett meg, midőn őket a keresztény hitre akarta téríteni. Ebből tehát kitetszik, hogy a kereszténység felvétele által a magyar nyelv a vallás dolgában erős határok közé szorított.

11. §. *Mit állíthatunk a magyar nyelvről mint közönséges nyelvről a kereszténység felvétele után az Arpád véreből származó fejedelmek alatt?*

A magyar nyelv az Árpád véréből származó fejedelmek alatt közönséges volt az országgyűlésekben, t. i. megtartotta uralmát: minden tanácskozások és gyűlések, a törvények kiszolgáltatása, a perek akkor is mint előbb nemzeti nyelven folytak, a bírák nem is tudtak deákul. Azonban, hogy a törvényes ítéleteket nem tették-e fel deákul: meghatározni nem lehet, de hogy a XII. században a Sententiák a papok által már deákul tétettek fel és hogy a bíráknak meg a népnek így magyaráztattak, ez már bizonyos. A törvények Kálmán királyig mind magyarul írtak s még az ő törvényei is magyar nyelven készültek. Deák nyelvre bizonyos *Albericus* szerzetes fordította le, mi világosan kiténik ennek Seraphinus esztergomi érsekhez dedikált előszavából, melyben így szól: „Verum Tu mi Domine, qui in populi huius linguae genere me minus peritum noscis, si alicubi a recto tramite deviassem, addenda addas, corrigenda suppleas“. Az történt tehát a magyar törvényekkel, ami a francziákkal, ezeket tudniillik egy Angésinus nevű egyházi férfi fordította le deák nyelvre. A deák fordítás fenn is maradt ezen cím alatt: „Capitularia Regum Francorum“, nemzeti nyelven pedig elvesztek. Hasonlóképen a magyar királyok törvényei deák fordításban fennvagyának, példának okáért Szent István és Szent László törvényei; nemzeti nyelven pedig elvesztek.

Azonban mindamellett, hogy a magyar nyelv közönséges nyelv volt, bizonyos, hogy diplomatikai nyelv nem volt, mert Szent Istvántól fogva a deák nyelv volt ilyen. Már Szent Istvánnak 1001. esztendőben kelt oklevele, melyben a szentmártoni szerzetesházat felállította, deák nyelven készült. Csupán egyetlen görög oklevele maradt fenn, az,

melyet a veszprémvölgyi apáczáknak adott. Mind a többi királyoknak oklevelei deák nyelven készültek s nincs példája annak, hogy ezen időszakaszban magyarul írhattak volna.

Igen nagy figyelmet érdemel az, hogy a király magyar nyelven választatott. Tudniillik Szent Istvántól fogva állandó és meg nem tört szokás volt, hogy mielőtt a király megkoronáztatott volna, a Nádorispány megkérdezte fentszóval a nemzetet, hogy: „Akarjátok-e eztet magyar királynak választani?“ A magyarok erre háromszor feleltek: „Akarjuk“ és háromszor kiáltották: „Éljen a király“! — Így a királyok is magyar nyelven esküdtek, hogy a nemzet törvényeit meg fogják tartani. Róbert Károly volt az első, ki mint született olasz, magyarul nem tudott, tehát deákul esküdött föl, melyet aztán az esztergomi érsek tolmácsolt a népnek. Ennyit tudunk a magyar nyelvről, mint közönséges nyelvről, az Árpád-vérből származott királyok idejében.

12. §. *Tudták és beszélték-e a magyar fejedelmek és főnemesek a római nyelvet az Árpád véreből származott fejedelmek alatt?*

Gyakor hibája az a mi korunknak, hogy a jelenvaló időkhöz méri a régi időket s azért most is találatnak olyanok, akik azt mondják, hogy a mi eleink a deák nyelvet nagy pártfogásban részécsítették, de ezek hamis dolgot hirdetnek. Mára durvaságnak és műveletlenségnek tartatik, ha valaki nem tud deákul, azelőtt pedig ritkaság volt, ha valaki írni vagy olvasni tudott. A régiek ugyanis katonák voltak, nevelésük csak előkészület volt a katonai életre; az ifjak rendszerént nem oskolába küldettek, hanem mint apródok, valamely jelesebb vitézhez, akinél fegyverforgatásban és más testi ügyességben gyakorolták magukat, míg-

nem elérték azon kort, mely szükséges volt a felszabaduláshoz. Akkor fölszabadítottak uruktól a szolgálatból, vitéznek (eques) hívták, sarkantyút, övet és kardot kaptak ajándékba.

A vitézi bátorságról azt tartotta a régiség, hogy az olyan ember, aki oskolába járt, nem lehet jó katona. Nem volt akkor meg a tanításnak az a módja, mely ma van divatban, hanem veréssel nyomkodták a tanítvány fejébe a tudományt; azért nevezi Horatius a maga mesterét, Orbiliust: „plagosus Orbilius“-nak. A régiek tehát azt vélték, hogy az ilyen verés által félelemhez szokik az ifjú, tehát azokat, akiket katonaságra szántak szüléi, nem küldötték oskolába, mert az volt a közönséges ítélet, hogy aki a mester korbácsától félni tanult: az jó katona nem lehet. Világos példája vagyon ennek a gothus nemzetnél is, hogy ez a példa közönséges volt az egész régiségben. Midőn Theodoricus gothus királynak fiát ugyanis Róma elfoglalása után Amalazunta királyné tanítók kezébe adta, az egész nemesség nagy bosszankodással kereste fel őt és kérte, hogy űzze ki a tanítókat a királyi lakból, mondván, hogy hisz a király sem tanult soha semmit sem, és mégis elfoglalta Rómát. Ilyen leszen a fia is, ha nem tanul, mert nem lehet jó katona az, aki félni tanult mesterétől. Azért közönséges dolog volt, hogy a régi királyok és gazdagabb nemesek se deákul, se olvasni, se írni nem tudtak, és pedig nemcsak Magyar, hanem Német, Angoly, Francia és a többi országokban is. II. Ulászló országglása alatt az ország bírása Bathyányi,* nevét nem tudta aláírni, azért az oklevelet annak öccse, a püspök írta alá. És ez közönséges volt egész Európában, csak a XVII. század-

* Tollhiba lehet. Helyesen: Báthory.

nak végén kezdettek írni tanulni. Az, hogy valaki írni tudott, nemcsak a világiak, hanem az egyházi férfiak közt is ritkaság volt, vannak tudniillik példák, hogy római pápák, kardinálisok, érsekek és a többi, vagy nem tudtak olvasni és írni, főképen írni, vagy csak akkor tanultak meg, mikor pápának, kardinálisoknak és a többinek választattak. Azért az olyan férfiaknak, kik olvasni és írni tudtak, boldog életük volt, ezek vezették a nemzet dolgait, és mint tudós férfiak, jószágokkal ajándékoztattak meg. Mátyás király uralkodása alatt egy oklevélben a szepesi kanonokok közt csak kettő tudta aláírni a nevét, a többi megvallja, hogy se írni nem tud, se pecsétnyomóval nem bír, és tudatlanságukat bevallani akkor nem volt szégyen.

Lássuk már most a különös eseteket a Szent Istvántól lefolyt időtől egész III. Andrásig.

Hogy *Szent István* deákul és írni nem tudott, erről kételkedni nem lehet. Mondatik ugyan az „életében“, hogy mint gyermek Esztergomban a grammatikára taníttatott, de maga a hely világosan mutatja, hogy ez egy későbbi írónak toldalékja. Hogy fennmaradt egy könyve, ez sem nyújt bizonyosságot arról, hogy írni tudott volna, mert az életleírásában, mely Melkben, Ausztriában maradt fenn, határozottan mondatik, hogy könyvet iratott. Azután Szent István maga mondja, hogy az ő keze a kardmarkolásban megkeményedett („Manus mea capulum gladii versando incalluerit“). Hogy írni nem tudott, az kitűnik az 1001. esztendőben kelt okleveléből, ahol ez olvastatik: „Signum domini Stephani Incliti Régis“, s ugyanebben a sorban tovább mondatik: „Dominicus Archiepiscopus Vice-Cancelarius fecit“. Hogy *Péter* tudott-e deákul vagy írni: semmi nyoma sincs. Az mondatik, hogy ifjúkorában fővezére lett egy hadi seregnek. *Aba Sá-*

mucl is katona volt, és hogy nem tudott deákul, az kitetszik Szent Gerlé életéből, ahol ez áll, hogy az aradi gyűlésben Szent Gerlé predikálván, tolmács által a királyt kegyetlensége miatt kemény szavakkal korholta.

Nem tudott deákul *I. Béla*, mert midőn András az ő Salamon fiát megkoronáztatta és a papság a zsoltárból vett ezen verset: „Tu eris Dominus fratrum tuorum“, készakarva nagyobb hanggal énekelte, Béla vezér megkérdezte, hogy mit énekeltek azok emeltebb hangon? És midőn a tolmács megmagyarázta neki: a harag és méltatlankodás anynyira feltüzeltelte, hogy ettől az időtől fogva nem akart gyermek alatt szolgálni.

Szent Lászlóról is tudjuk, hogy nem tudott írni, mert azon oklevélben, melyet a Veszprémi Káptalannak adott, nincs semmi aláírás, csupán csak a keresztnek (†) jegye. *Kálmán* volt az első, aki tudott olvasni és írni, de ő is csak azért, mert püspöknek készült. Azért írja róla *Odilo*, Franciaországban a Szent Egyed klostrom apátja, a pápához, ez pedig Kálmánhoz: „Retulit nobis vir venerabilis Odilo, te praeter saecularem, qua excellis, industriam etiam scripturis ecclesiasticis eruditum cum primis S. S. Canonum pollere notitia.“* De ez nem történt volna, ha őt László király, aki Álmosnak kedvezett, papnak nem nevelte volna. Amiket itt például elmondottunk, az áll a külföldiekről is: a görög, francia, német stb. fejedelmekről, amit nem szégyenlettek megvallani. Nagy Károly római császár, Justinus görög császár, Ottó német császár, Vilhelmus Conquaestor angol király, és az egyházi férfiak, érsekek, püspökök nyíltan bevallották, hogy ők írni nem tudnak.

* Lásd: Fejér, Codex Dipl. II. k. 13. lap.

13. §. *Miből állott a magyar literatura köre az Árpád véreből származó fejedelmek alatt?*

Az a kérdés, hogy írtak-e a magyarok nemzeti nyelvükön és mit írtak? Hogy a törvényeket nemzeti nyelven írták, az bizonyos, de arról már volt szó, hogy mint fordították le azokat először Kálmán alatt deák nyelvre. Hogy az egyházi dolgok közül az evangéliomok és epistolák szintén magyarul írtak, az is bizonyos, mert az egyházi törvények sürgették, hogy minden nagyobb ecclesiában Vasárnapon az Evangéliom és Epistolák a nép előtt nemzeti nyelven felolvastassanak; a kisebbekben pedig az Apostoli hitvallás és az Úrimádsága. Ezeknek tehát már lefordítva kellett lenniök. Ugyanezen egyházi törvények emlegetik, hogy semmi se énekeltessek vagy olvastassék, amit a Szent zsinat helybe nem hagyott; de mindezek a literatura körébe nem tartoznak. A literatura ekkor hadi, vitézi és más, világi énekekből állott. Hogy a magyaroknak voltak vitézi énekeik, *Béla király Névtelen jegyzője* világos említést téshen róluk, midőn azt mondja: „Szégyen volna a parasztság meséiből és a joculatorok énekeiből írni meg a históriát.“ A régi időkben tudniillik minden nemzet szerette a dalt és a muzsikát, azért minden nemzetnek voltak énekesek, akik vagy magukról készített vagy másoktól költött verseket lant mellett énekeltek és ezekkel mulattatták az összejöveteleket. Az ilyen énekesek francziául troubadouroknak, trufatoroknak, jongleuröknek, deákul joculatoroknak nevezettek. Ezek mindenekelőtt a vitézi lélek gerjesztésére szolgáltak: a magyarok ugyanis szerették őseiknek jeles tetteit megénekeltetni, hogy a gyermekek jó korán már ezáltal is vitézséghez szoktattassanak.

A fejedelmeknek külön udvari énekesek valá-

nak, kik ebéd alatt mulattatták őket, énekeltek Attilának viselt dolgairól, Veronai Detréről és Rolandról, aki híres vitéz volt Nagy Károly idejében. Ezt a Rolandot annyira tisztelték, hogy csaknem minden városban szobrot állítottak neki, hogy hasonló nagy tettekre gerjessen másokat is. Ez az énekhallgatás a régieknek oly kedves volt, hogy a Szent zsinat megtiltotta a papoknak, hogy kocsmákba menjenek és ott trufatorokat hallgasanak. Kun Lászlónak és III. Andrásnak birtokos udvari énekeseik valának. Későbbi írók följegyezték, hogy nem szerelmes, hanem vitézi énekeket szerettek hallgatni.

Mindezen vitézi énekek elvesztek, csupán egyről hitték azt, hogy mai napig fennmaradt. A nagyérdemű tudós *Révai* ugyanis a saját versei után egy régi éneket is kiadott, melyet Cornides Dániel Pray Györgytől kapott. Ennek az éneknek tárgya: a magyarok bejövetele volt és így kezdődik: „Emlékezzenk régiekrel, az Szythiából kijüttekrel“ és a többi. Erről gondolták azt, hogy a joculatorok idejéből való, de nem úgy van a dolog, mert Teleky László gróf könyvtárában ott vagyon Praynak a levele, melyben azt írja Cornides Dánielnek, hogy ő ezen éneket bizonyos Királyi Fiscustól vagy Causarum Direktortól, névszerint Subichtól kapta, aki ezt egy kéziratból írta ki. Tettes *Horvát István* úr sokáig kereste ezt a kéziratot, míg végre az esztergomi tanácsostól megkapta. Ebből a kéziratból nemcsak az sült ki, hogy a mohácsi veszedelem után készült, hanem az ének szerzője is. Pray tudniillik a két utolsó strófát, melyből a vers időkorát és szerzőjét meg lehet határozni, kihagyta. Írta pedig ezen éneket *Csáthi Demeter*, nagyváradi szerzetes atya, akiről tudjuk, hogy a mohácsi veszedelem

előtt élt. *Székely István* beszéli tudniillik egyházi munkájában, hogy őtet a Szilágyságban, Erdélyben meglátogatta. Ezen ének tudniillik olyanokat foglal magában Budaváráról, melyek a régi históriával nincsenek semmiféle összeköttetésben.

Hogy Attila tettei magyar nyelven éltek, a történetírókból kitetszik, de kitetszik abból is, hogy őket egy bizonyos szász-német németre fordította (Nibelungen), mely költemény máig fönt vagyon. Hogy más énekei is voltak a magyaroknak, az Szent Gerlé életéből világos, amely azt írja, hogy midőn a Szent egyszer egy faluban megszállott, azon házban, amelyben meghált, egy leány kézimalmon búzát őrlött, miközben folyton folyvást dalolt, ami Szent Gerlé figyelmét annyira magára vont, hogy utazótársát, Walthert is figyelmessé tette ezen leányra.

14. §. *Minő nyomai és emlékei maradtak fenn a magyar nyelvnek Szent Istvántól fogva III. Andrásig?*

Szent Istvántól III. Andrásig magyar nyelven írt maradványt egyebet, mint két rövid *Halottas beszédet* az 1172. esztendőből: nem bírnak. Ez a legrégebb emléke a folyó magyar beszédnek. Felmaradt a Boldva-folyó melletti Szent Benedek klastromának misekönyvében, mely klastrom egy a mai Jászói klastrommal, mert bizonyos, hogy ezek előbb a Szent Benedek-rendi apát alatt ott éltek, de elégvén a Monostor 1203-ban, a benedictinusok többé vissza nem állították, hanem a praemontratensesek nyerték meg ezen Monostort. Ezen misekönyvben van egy imádság a rend apátjáért és Desiderius apátnak a halála is fel vagyon benne jegyezve; egy sokkal későbbi kéz ugyanis följegyezte, hogy „Ponetus Praepositus obiit“.

A maradvány két halottas beszédből áll: az

egyik hosszabb, a másik rövidebb és a szegény ember felett olvastatott. Mindamellet, hogy ezen két régiség rövid, azért megbecsülhetetlen, főképen mivel látszik, hogy Jászón akkor is, miként ma, palócok laktak s mivel ezen beszédek a régi palóc nyelvet állítják elének.

Egyedül ezen régiség szolgáltatott alkalmat Révainak, hogy belőle a magyar nyelv csodálatos szerkezetének megismeréséhez jusson. Révai világította meg mind a két beszédet azon munkájában, mely „Antiquitates Linguae Hungaricae“ Volumén I. cím alatt jelent meg. Ma az egyetlen „isa“ szaván kívül minden szavát megértjük. Révai még a „heon“ szót sem értette, de egy más régi kéziratból kitetszik, hogy annyit tesz, mint „hiány“ (defectus). Előfordulnak ezen beszédekben szláv szavak is, mert Jászó körül tótok laktak. Ezért gondolták azt némelyek, hogy ezen Halottas beszédet tót pap írta, de ezek nagyon tévednek, mert hisz a magyarsága éppen ott, ahol a tót hibázott volna: hibátlan. Az 1831. esztendőben a pesti törvényhallgatók részére érczbe metszették ezen régiséget. A régiség a pozsonyi káptalan könyvtárában maradt fenn; innen a káptalan nagylelkűsége révén a Széchenyi Országos Könyvtárba vitetett át, ahol ma is őrzik.

Ha csak egyes szavakról foly a kérdés, akkor a magyar nyelvnek még régiebb nyomai is találhatnának a deák oklevelekben, melyekben tudniillik midőn a környülállások úgy kívánták, több magyar szavak használtattak. Példának okáért Szent Istvánnak egy 1001. esztendei oklevelében előjön ezen szó: „Bálványes“ vagy Bálványos. Ha egyszer a magyar nemzetben a régi nyelv iránt való szeretet fel fog ébredni, az ilyen régi szavakat szintén fel fogják keresni az oklevelekből.

HARMADIK IDŐSZAKASZ.

15. §. *Mit tudunk a vallásbeli magyar könyvekről Róbert Károly uralkodásától kezdve a reformációig?*

Ezen időszakaszban az egyházi literatúra már bizonyos és nagyobb kiterjedésű maradványoknak örvend. A Szent Ferenc szerzetének történetében, (mely kéziratban a károlyfehérvári püspöki könyvtárban őriztetik), egyenesen kimondatik, hogy Mária királyné országlása alatt némely barátok a Szentírást magyar nyelvre fordították. Azonban mivel hajdan veszedelmes dolognak tartották, ha világiak is olvassák a Szentírást, a Dominikánusok (?), kik Magyarországon az inquisitióra felügyeltek, ezeket a barátokat üldözőbe vették úgy, hogy kénytelenek voltak a szomszéd Moldvába és Oláhországba menekülni. Ez a fordítás néhány példányban most is fentvagyon. Eredetije Bécsben, a Császári könyvtárban található és magában foglalja az ótestamentum némely könyveit. A kézirat papirosra íratott, nagyterjedelmű és ha az orthographia visszaállítatik benne, olyan a magyarsága, melyet ma is mindenki nehézség nélkül megérthet. Így példának okáért a Rúth könyve így kezdődik: „Egy bírónak napiban, midőn a bírák fejedelemkednek vala etc.“ E kéziratot háromszor lemásolta Révai Miklós; az egyik példány Virág Benedeknél Budán elégett, egy másik, melyet Révai Sándor Istvánnak ajándékozott, ennek halálával elveszett; a harmadikat, mely Révai adósságiért sokáig lefoglalva tartatott, most T. Horvát István úr bírja. Csudálni lehet, hogy az egyházi rendben nem találkozik egy olyan Jótévő, aki ezen ritkaság kinyomtatásáról gondoskodnék.

Mária királynétól kezdve Mátyás király uralko-

dásáig ismét nagy hiányosság vagy. Említi ugyan *Káldi György*, hogy ő olvasott egy magyar Szentírást, mely Zsigmond idejében fordítatott le, de mivel nem mondja meg, hogy hol olvasta ezen régiséget, nem tudjuk, hogy hol van.

Mátyás király idejéből olvastatik a Remete Szent Pál történetében, hogy *Báthory László* paulinus szerzetes-anya Buda mellett, a Szent Lőrincz klostromában, hol ma az úgynevezett „Schöne Schäferin“ fekszik: a Szentírást magyar nyelvre fordította. De lefordította azonkívül különféle szenteknek életleírását is. Ugyancsak Mátyás király országlása alatt jött ki egy *Váczi Pál* nevű dominikánus szerzetesnek azon munkája, melyet Ferrarius a magyarországi dominikánus szerzet történetében említ és amelyet kéziratban a bécsi dominikánus klostrom bírt egykor. Leírta pedig ezen Váczi Pál a Szent Domonkos életét és történetét az apáczák számára, akik a Nyulak szigetében Pest mellett laktak. Egyébaránt tudnivaló, hogy csaknem minden magyarnyelvű fordítás nyoma, mely fennmaradt, az apáczák számára íródott. Tudniillik majdnem minden szerzetesrendnek voltak férfi- és leánytagjai, így amazoknak kötelessége volt ezekről gondoskodni, s a szükséges könyveket nekik összeírni.

Aranyosi Gellértfi kézírata, mely a fentiekkel egyidejű, és szintén egyházi dolgokat foglal magában, már forgott a Pray kezében is, de mivel nem mondja meg, hogy hol, azért megtalálni nem lehet.

16. §. *Mit tudunk a magyar nyelv keletéről, mint közönséges és diplomatikai nyelvről R. Károlytól kezdve a reformációig?*

A magyar nyelv, mint közönséges nyelv, ezen

időszakaszban egész mértékben fenntartotta a maga tekintélyét. A magyar fejedelmek, kivéven R. Károlyt és II. Ulászlót s talán Albertet, nemzeti nyelven tették le az esküjüket. Sőt még R. Károlyról is azon oklevélben, mely az ő megkoronáztatását a római pápa számára leírja, nyilván mondatik, hogy ámbár deákul esküdött, de esküvése azután a nemzetnek megmagyaráztatott. — Magyarul folytak továbbá az országgyűlések tárgyalásai; de hiszen máskép nem is folyhattak, mert a világiak a deák nyelvben egészen járatlanok valának még az 1505. esztendőben is, mikor Rákos mezején az országgyűlés követi megesküdtek, hogy Ulászló király gyengesége miatt soha többé idegen fejedelmet nem fognak választani. Mivel azonban legnagyobb részük a deák nyelvet nem értette, a gyűlés befejezése után elmentek az Ország bírójához és megkérték, hogy nekik a végzést elolvassa, nemzeti nyelven megmagyarázza és számukra másolatban leírassa. Így majdnem mindegyik vármegye számára készült egy olyan másolat, melynek még ma is több példánya föntvagyon. Továbbá azt is tudjuk, hogy a XV. században, mikor az országgyűlésnek végzései Pest vármegye közgyűlésére elhozattak, a vármegye megkérte az Óbudai káptalant, hogy magyarázza meg nekik nemzeti nyelven ezeket a végzéseket. Hasonló módon kérték meg a horvátok a Horvátországi Bánt, hogy nekik is saját nyelvükön magyarázza meg azokat. — De az egyházi rend között is sokan nem tudtak deákul, p. o. Mátyás király országlása alatt a tíz szepesi káptalan kanonokjai közt csak kettő tudott írni. Azok élvezték hát a gazdagságot és a világi boldogságot, kik külföldre kimenvén, ott tudományokat gyűjthettek maguknak, mert a

legfőbb hivatalokat általában véve ők nyerték meg.

Síralmas volt ekképpen a nemzet sorsa, mert az ilyen tanulatlan és tudatlan világiaknak a papok azt mondták, amit akartak. Példának okáért II. Ulászló idejéből világos példáját bírjuk ennek *Bonfinius* egykorú íróban, aki azt írja, hogy midőn a magyar követek Bécsből, Maximilián császártól visszajöttek, a világi urak gyanakodtak, hogy ezek Maximiliánnal olyan egyességet kötöttek, amelynek erejénél fogva azon esetre, hogyha Ulászlónak magva szakadna, Magyarországot joggal, örökre átengedik neki. A Magyarok emiatt kegyetlenül kifakadtak, hogy készebbek inkább Scythiába visszamenni, mintsem erre az alkura ráállani... Pedig megesett az alku, de a papok el tudták vakítani a népet, hogy ebből semmi sem történt meg.

Ami a magyar nyelvet mint diplomatikai nyelvet illeti, ezen időszakaszban eleinte nem volt az, mert az oklevelek, a törvények, az ítéletek deák nyelven tétettek. Mindazonáltal a tudományok megújulása után lassankint a magyar nyelv is kezdett mindinkább használtatni az oklevelekben. *Weszprémi István*, ez az igen tudós és megbízható férfi feljegyezte, hogy *Kazai Karácsony testamentuma*, mely magyar nyelven, az 1413. esztendőben, a csornai praemonstratenses szerzetesrend által állítottatott ki hiteles formában, neki a kezében volt. Birta ezen régiséget a debreczeni tudós apothecarius Kazai, most azonban nem tudni, hogy kinél van. Még régiebb volna az a *magyar esküvés-forma Nagy Lajos idejéből*, mely csupán másolatban maradt fenn. 1472-ből Teleky József levéltárában maradt fenn egy magyar *menedék-levél Veér Andrástól*, kinek atyja Mátyás

király udvari szolgája volt. Költ e menedék-levél Bořos-Jenőben, Buda mellett. Egynehány sor, és ez a legrégebb diplomatikai maradvány, 1486-ból Albert tihanyi apátnak egy levelében, melyet *Weszprémi István* adott ki a Magyar Orvosok életleírásában. — A XVI. század kezdetén, a reformáció kitörése előtt, magyar oklevelek azután mind nagyobb számban találtak.

17. §. *Tanulták és beszéltek-e a magyar nyelvet a külföldi fejedelmek és hercegek, és más jeles idegen férfiak R. Károlytól a reformáció kiütéséig lefolyt időszakaszban?*

A magyar nemzetben sohasem fejlett ki különösebb buzgóság nemzeti nyelve iránt a régibb időkben, mindazonáltal, miután az Árpádház férfi ivadékai kihaltak s királyaink idegen házakból választattak, az a nem-kedvező tapasztalás, hogy a fejedelmek nem tudtak beszélni magyarul: felébresztette őket is a régi tunyaságból, és ennek kell tulajdonítani, hogy *R. Károly*, amint hiteles oklevelekből bizonyos, Nagy Lajos eljegyzett mátkáját már gyermekül Magyarországra hozatta, hogy a mi nyelvünket megtanulja. Ugyanezt cselekedte fia *Nagy Lajos*, aki miután neki fiúgyermeke nem volt, gyönyörű két leányának jegyeseit a magyar nyelv megtanulása végett országunkba hozatta, tudniillik *Albert* ausztriai herceget és *Zsigmondot*, IV. Károly császárnak fiát Csehországból. *Albert* házasságából semmi sem lett és *Hedvig* a Litvániai fejedelemhez ment férjhez, de *Zsigmond* magyar király lett. Annyira felkeltette a magyar nyelv ismeretének vágya IV. Károly császár indulatait, hogy maga is jól megtanulta nyelvünket és az első volt, mint német császár, aki jól tudott magyarul, amint azt *Tritemius* (?) a *Hirschau* Krónikában megírja.

Zsigmond halála után *Albert* nem tudott magyarul, de fia *Posthumus László*, főként *Aeneas Sylvius* sürgetésére a magyar nyelvben is gyakorolta magát, és amidőn Magyarország és provinciáinak követeitől meghivatott a csehektől, ezek felé fordulva, nemzeti nyelvünkön e szavakat mondotta: „Én közöttetek születtem, közöttetek is kell laknom.“* *I. Ulászlóról* följegyezte a történelem, hogy tolmács nélkül beszélt magyarul, sőt azt is említi *Aeneas*, hogy a német császár követének a királyi székéből magyarul felelt. *Mátyás* királyt többféle nyelv tudása dícséri. Hogy atyja, *Hunyadi János* deákul nem tudott, az bizonyos, épp azért esküvésit magyar nyelven tette le. Olvasni sem tudott, ezért *Mátyás* fia olvasta fel neki az okleveleket. De *Mátyás* király azonkívül az ékesszólásnak is mestere volt, mely egy, az ő országlása alatt hozott törvénynek előszavából is kitetszik. *II. Ulászló* már nem tudott magyarul és azért nemsokára Budára jövele után azt mondogatták alattvalói, hogy ebből bizony soha sem lesz en orszlán. Ez a környüállás vitte arra a magyarokat és cseheket, hogy kötést tegyenek vele aziránt, hogy a fiát a nemzeti nyelvre taníttatni köteles legyen. Ez a kötés feltalálható bizonyos *Goldast* munkájában: „De juribus et privilegiis regni Bohemiae“.

Arra is vagy on példa, hogy *Bajorország*ból többen jöttek *II. Ulászló* uralkodása alatt *Magyarország*ba, hogy a magyar nyelvet megtanulják. *Lengyel* írók följegyezték, hogy a *XV.* századnak végén és a *XVI.* kezdetén minden művelt *lengyel* tudta a deák, magyar és francia nyelvet. Ebből láthatni, hogy a magyar nyelv nagyobb kiterje-

* Lásd *Aeneas Sylvius: Historia Friderici III.* (Kollár: *Analecta mon. omnis aevi. Vindobonensia*, II. k. 399. lap.

désnek örvendett, mint most és ma már a legszebb virágzásban volna, ha a mohácsi veszedelem nemzetünket olyan szomorú állapotba nem taszította volna, elveszvéen nemcsak a király, hanem az ország főpapjai, méltóságai és a nemességnek színejava..., így a törököknek mindenfelé nyitva állott az ajtó. Nemsokára a nemzet gyöngesége végkép oda vitte a dolgot, hogy bukásunk miatt rajtunk két századig török iga volt, mert a nemzet a mohácsi veszedelem előtt állandó pártoskodásban, evésben-ivásban és testi ékeskedésekben találta gyönyörűségét. A kor, mely a tatárjárást és mely a mohácsi veszedelmet megelőzte, mint ez a Roge-rius és Sambucus históriájából kitetszik, hasonló volt.

18. §. *Miből állott a magyar literatura köre Róbert Károlytól kezdve a reformációig?*

A literatura köre ismét csak a *vitézi énekekre* szorítkozott. Nagy Lajos udvarában például ebéd alatt nemzeti énekeket énekeltek. Mátyás királynak gyermekkorában az atyja, hogy vitézségre és hadierényekre buzdítsa: Róland tetteit olvastatta föl. De Mátyás asztalánál is naponként énekeltek hősi dalok, miként Báthory András váci püspök asztalánál. Az énekek tehát nemcsak a világiaknak, hanem az egyháziaknak is kedvesek voltak. *Bonfinius* a kenyérmezei ütközetről azt írja, hogy a győzelem után róla vitézi énekek készültek, azokat énekeltek és mellé nemzeti tánczokat jártak. Kinizsi pedig a foga közé kapván két holt török testét, azokkal tánczolt. Ezekről a vitézi énekekről *Cuspinianus* német történetíró is szólott, ki II. Ulászló alatt élt és gáncsolja a németeket, hogy azok csak szerelmes énekeket énekelnek. Énekeltek még ebben a korban Báthory és Kinizsi nagy tetteiről, de ezek az énekek mind elvesztek,

azért nem tudhatjuk, hogy voltaképp mi lehetett azokban.

Az egész időszakaszban az *egyházi munkákon* kívül egyetlen egy vallásos ének maradt fenn 1482-ből, *Szent István jobbkezéről*, melyet ma is énekelnek Budán, de Palugyai megbővítette. Megjelent ezen ének Norimbergában és állott két októvalakú lapból. Ennek egyik példányát Bartalits erdélyországi plébánus bírta, de hogy az ő halála után hova lett, nem tudjuk. Hihető, hogy a károlyfehérvári püspöki könyvtárban van, mert Bathyány Ignác erdélyi püspök kiválóan tudós ember lévén, a régiségeknek nagy tisztelője volt. Hogy ott kell neki lenni, onnan gyanítható, hogy két esztendővel ezelőtt egy más régiséget, mely szintén a Bartalitsé volt, Tettes Horvát István úr duplikátumban ugyancsak a fehérvári könyvtárból kapott meg. Más nyomtatott magyar könyv se Magyarországon, se külföldön a reformáció előtt nem maradt fenn, vagy ha volt, vagy van is, nem esmértetik, noha Budán Mátyás király könyvnyomtató-műhelyt állított föl, melyből két munkácska, egyik az úgynevezett „Budai Krónika“, fennmaradt.

NEGYESEDIK IDŐSZAKASZ.

1. §. *A reformáció azoknál, akik azt elfogadták, kizárván a római nyelvet a templomokból és a Biblia olvasását nemzeti nyelven minden kereszténynek kötelességévé tévén: a nemzeti nyelvbe mintegy új életet öntött.*

Az isteni kegyes gondviselés még a szomorú történetekből is többnyire az emberi nem boldogságát

czélozó következtetéseket hoz ki. Ezt tapasztalta az emberi nemzet Európában akkor, mikor Konstánzinápoly városa a törököktől elfoglaltatott, mert innen a tudós férfiak részint Velenczében, részint Olaszországban meg Franciaországban kerestek menedékhelyet. Ezek a férfiak azon országokban, amelyekben tartózkodtak, a tudományoknak szeretét fellobbantották és ezen úton is közelgett mindinkább-inkább azon időszakasz, melyben a tudományoknak úgynevezett helyreállítatása (*Restauratio Literarum*) esik. Flórencziában a *Medici-ház*, Magyarországon *I. Mátyás király* temérdek áldozatokat hoztak, hogy a görög-római vagy más napkeleti írókból gazdag könyvtárakat gyűjtsenek s hogy ezeknek segedelme által a józanabb és tisztább gondolkodás a nép között gyökeret verjen és azon sűrű köd, mely által főkép a theológia és scholasztika-philosophia elborította az emberi tudományokat: elszélesztessék; midőn a XV. század kezdetén a theologusok és philosophusok mérő haszontalanságokba merültek, a főbb dolgok pedig parlagon hagyattak.

A tudományok helyreállítatásának következése volt a tisztább gondolkodás, amivel az előítéletek állandó összeütközésekbe kerültek, nem csuda tehát, hogy amit az Anyaszentegyház több synodusokban megpróbált, tudniillik, hogy az egyházat úgy fejére, mint tagjaira nézve újjá kell teremteni: mindinkább-inkább elterjedett. A XVI. század kezdetén már a római pápák és francia királyok, sőt a Pizai concilium és a pápa közt nagy ellentétek támadtak úgy, hogy a római pápa tekintélye már nem állott olyan nagy díszben, mint azelőtt. Csak egy szikra kellett még a dologhoz, hogy lángot vessen és ezen szikra a Vaticánumi templomnak építtetése volt. *II. Julius* római pápa

ugyanis egy roppant templomot kezdett építtetni Szent Péternek dicsőségére. Utódja, X. Leó meg-
 hogy annál könnyebben keresztülvihesse a tervet,
 régi szokás szerint búcsúkat hirdetett azoknak, akik
 akár pénzzel, akár kézimunkával elősegítik az épí-
 tést. Németországra nézve a búcsúhirdetést X. Leó
 a Mainzi választóhercegre bízta, aki azonban maga
 nem akarván bajlódni, egy *Tetzel János* nevű ba-
 rátra ruházta rá, hogy a pápa szándékát prédiká-
 cziók által előmozdítsa. Ez a Tetzel dominikánus-
 rendű szerzetes volt, a dominikánus barátoknak
 főkötelessége a prédikálás vala, amiért ezen rend
 „Ordo predicatorum“-nak is nevezetett és hajdan
 ők tartattak a legjelesebb ékesenszólóknak. Tetzel
 János, hogy a pápa igyekezetét mentől inkább elő-
 mozdítsa, mint az egykorú írók írják, mindzok-
 nak, akik a pápa szándékát pénzzel segítették, örök
 boldogságot ígért. A híres Augusztinus-szerzet
 Németországban fájdalommal nézte, hogy egy egy-
 ügyű dominikánusra bízott a pápa szándékának
 elősegítése. Különösen fájlalta ezt a hátratételt a
 szerzetnek előljárója, Staupitius, ki Fridrik, saxó-
 niai elektorral a legszorosabb barátságban élt, aki
 azért *Luther Márton*t, egy nagytudományú és
 műveltségű férfit buzdított fel arra, hogy Tetzel
 prédikáczióinak magát ellene szegje. Ez engedvén
 a feljebbvalójának, a Wittembergiai universitásban
 több állítását megtámadta Tetzel tanításainak, de
 ekkor még legkisebb szándéka se volt, hogy akár
 a pápa tekintélyét ócsárolja, akár a római Anya-
 szentegyházat elhagyja. Luther Márton állításaiért
 szigorúan megdorgáltatott, utóbb pedig, amidőn
 mellettük állhatatosan megmaradt, sőt napról-
 napra újabbakat hozott volna elő, maga mentsé-
 gére Rómába hivatott. Mivel azonban észrevette,
 hogy magát a pápa hatalma alá bocsátván, attól

semmit se remélhet, úgy vélekedett, hogy az egyház tekintélyére bízza magát; majd ismét Németországban akart az ellenféllel nyilvánosan megküzdeni s egy ilyen vitatkozás alkalmával Augsburgban majdnem megfogatott. Hosszan folyván pöre, a pápa őt az Anyaszentegyház fiai közül kitörülte, aminek meg az lett a következése, hogy Luther mind a pápa kizáró-levelét, mind az egyházi törvénykönyvet, — miként az ellenfél az ő munkáit, — nyilvánosan megégette. Midőn a viszálykodások végre odáig jutottak, hogy azokat többé orvosolni nem lehetett s a világi fejedelmek az egyházi rend jószágaira áhítoztak, az egyháziaknak meg az iga tetszett súlyosnak, melyet a szerzetekben viseltek: kitört tehát az a szakadás, mely *reformációnak* neveztetik. Luther napról-napra jobban nekibátorodván, tovább terjesztette állításait és mindinkább több követőkre talált; végre félrevetvén mindent, melyet a római egyház szentnek tartott: csak a Szentírást állította a keresztény hit talpkövének és zsinórmértékének és arra kényszerítette követőit, hogy olvassák a Szentírást. Az idegen nyelveket a templomokból kizárta, azt állítván, hogy minden nemzetnek maga nyelvén kell imádni az Istent. Követői pedig, míg ő a Szentírás németre fordításával fáradozott, gúnyoló énekekkel mocskolták a római ekléziát, melyeket nyilvánosan az asztaloknál kezdtek énekelni, hogy általuk a régi hitet nevetségessé tegyék.

Ez az új hit legelsőbben az erdélyi szászok által hatolt be Magyarországba és azon ifjak által, kik a XVI. században a külföldi főiskolákat látogatták. Ellene szegezték azonban az új tudománynak magukat a magyar királyok, sőt egy kegyetlen törvény által, hogy Luther követői megégettessenek, a dolgot gyökerestől ki akarták irtani, de mind-

ennek semmi sikeres következése nem lett, mert a legjelesebb elmék felvén az új vallást, azt minden igyekezettel tovább terjesztették. Egyrésziük a Szentírás fordításával, a másrésziük egyházi énekeket írt, a harmadik rész az Isten igéjét hirdette nemzeti nyelven, a negyedik gúnyoló és vitatkozó írásokat írt és eképen a magyar literatúrának, amely kezdetben csak a vitézi énekekre szorítkozott, bővebb és bővebb alapot vetettek.

A római katolikus egyházi férfiak minden oldalról ostromoltatván, vallásukat már most magyarnyelvű iratokkal igyekeztek terjeszteni. Nem is lehet tagadni, hogy a reformáció ezáltal, hogy az írók tollát oly nagy mennyiségben s majdnem fáradhatatlan munkálkodásba hozta, nálunk is, mint más országokban, a nemzeti nyelv keletét nagyobb kiterjedésbe és a magyar könyvirás szükségét elkerülhetlenebbé tette.

2. §. *A reformáció tanításai önkényt maguk után vonták az oskoláknak jobb és alkalmasabb berendezését, mind a református, mind a római katolikusoknál, de akiknél mégis sok és nagy akadályokkal volt kénytelen küszködni.*

A tudományoknak helyreállítása által a XV-ik század vége felé mindinkább-inkább megszorodtak a főoskolák. Így Magyarországon különösen a *Budai főoskola*, melyet még Zsigmond király alapított, hasonlóképp a Vitéz érsektől felállított *Pozsonyi főoskola* szépen kezdtek virágzni. Mindezeket fölülhaladta volna azonban I. Mátyás király fényes törekedése, ha szándékát végre hajthatta volna. Azt írja ugyanis Heltai a maga Krónikájában, hogy a király *Új-Pest átellenében*, (mely hely ott feküdt, hol ma az úgynevezett Újépület vagy), Budán oly nagy kiterjedésű oskolát akart építeni, melyben 40.000 ifjat lehetett

volna felnevelni. De a nagy szándéknak a gyengébb II. Ulászló alatt pártfogója nem akadt, és midőn a szerencsétlen mohácsi ütközet megtörtént, már alig találunk más oskolát, mint a *fejérvárit* és *pécsit*, melyek jóval kisebb tanítóintézetek valának, minthogy universitás vagy akadémia lettek volna, melynek semmi nyomát nem találjuk. Midőn Magyarországnak gyászos vége, a *mohácsi veszedelem* megtörtént, minden felfordult, mert a magyarok pártokra szakadtak, mert a papság nagy része elveszett, vagy elfutott más országokra a török iga elől. Csonkák valának a káptalanok, elpusztultak a szerzetesházak, üresek maradtak a püspökségek: így a tudományok sorsa nálunk, Magyarországnak igen nyomorult karban állott, midőn a reformáció kitört. Innen is történt, hogy az új tudomány könnyebben elterjedhetett most, mint más helyheztérésekben. Miután a reformáció minden egyes embert kötelezett a Szentírás olvasására, e rendelkezésnek természetes következése vala, hogy minden keresztény rá serkentetett az írás és olvasás tanulására, ami meg oskolák nélkül meg nem történhetett. A reformátorok között *Melanchton Fülöp* sürgette a nevelés jobb elrendezését, mi által csaknem többet tett, mint *Luther Márton* a bibliafordítás által. Magyarországnak is azok, akik az új tudományt elfogadták, tüstént az oskolákhoz nyúltak és mindenütt arra serkentették a keresztényeket, hogy az oskolákat támogassák. Nagy elszántsággal folytatták ezek az új reformátorok, mint a nép művelői, tanítói kötelességeiket s vagyon példa hazánkban, hogy a tolnai oskolában egy tanító 500 ifjat tanított olvasásra, írásra és egyéb tudományokra. Amit előbb csak császárok, királyok, fejedelmek és főurak a közszokástól mintegy eltévedve tanultak, azt most

minden keresztény, ki a reformáció tagjává lett, szoros kötelességének ismerte. Csak ennek lehet tulajdonítani, hogy a reformáció oly sebes lépéssel ment előre, és annak, hogy a római katolikusok oskolái siralmas állapotban valának. Sürgeték ugyan az országrendek, hogy a mohácsi veszedelem után elpusztult Apátúrságoknak jószágai az oskoláknak rendbehozatására fordíttassanak, de mindez csak lassan mehetett előre, mivel a római klérus inkább vágyott az elpusztult szerzeteseknek jószágaira, mint a tanítás javítására. Csupán a káptalanoknál voltak imitt-amott tanító-intézetek, de ezekben is, mert a papság veszedelmesnek tartotta, ha a világiak nemzeti nyelven olvassák a Szentírást: a tanítás köre csak a Miatyánk, az Angyali üdvözet, a Tízparancsolat és az Anyaszentegyház öt törvényeinek előadásából állott. Másrészről, míg az új tudománynak első harcosai prédikációs könyveket és vetekedő írásokat adtak ki, addig a római papság vagy nem dolgozott, vagy ha dolgozott is, inkább deák nyelven igyekezett czáfolni a hibás tanításokat, aminek befolyása a köznépre nem lehetett. Szerencsétlensége volt a római katolikus eklézsiának Magyarországon az is, hogy valóban nagy emberei nem voltak, és akik voltak, vagy követségekben, vagy közhivatalokban fáradoztak és rendeltetésük főczéljától ezáltal elvonattak. Oda is jutott a dolog, hogy Pázmány Péter korában már alig volt a tehetősebb főurak közt néhány familia, mely az új tudományt el ne fogadta volna. A XVI. században kijött magyar és deák munkák pedig az Előszavakban és Ajánló-írásokban nem győzték eléggé magasztalni a vagyonosabb protestánsok bőkezűségét oskolák alapítására, a római katolikusok részéről ellenben csak a XVI. századnak

közepe felé tűnnek fel a *nagyszombati iskola* és ez is úgy eleinte, mint egy gymnásium. A tudományosságnak ez a szüksége okozta azután a katolikusoknál, hogy amidőn a *Jézus társasága*, melynek főczélja a gyengébb ifjúság nevelése volt, felállítottott, Magyarországon két kézzel fogadtatott. Ezen társaság buzgalmának és fáradozásainak eredménye lett a *nagyszombati főiskola*, és mindazon jeles emberek, kik későbbben magukat a nevelés dolgában kitüntették. Egyébaránt oly nagy volt a papság hiánya a római katolikusok között, hogy néha hét-nyolcz falunak alig volt lekipásztora. Még akkor a seminariuumok igen szomorú lábon állottak, és a papságot majd Olaszországban, majd Grétzben, majd Bécsben, majd Olmützben kellett neveltetni, mely országok mentve maradtak a török igitól.

3. §. *A könyvnyomtató-mesterség, melyet a nagy király, Hunyady Mátyás az 1473. esztendőben Hess András által Budán először gyakoroltatott, XVI. századbéli virágzása által a magyar nyelvet igen előmozdította.*

A tudományok felújításának legfőbb segédeszköze volt a *könyvnyomtató-mesterség* föltalálása és terjesztése. E találmány a XV. századnak közepeére esik, és sok város vetélkedik annak dicsősége felett, hogy ők vagy polgáraik találták-e fel ezen mesterséget? Így tulajdonítja magának ezen dicsőséget Harlem, Hollandiában; Moguntia (Mainz) Németországban és Strassburg (Argentoratum), és még most sincs úgy megvilágítva a dolog, hogy biztosan meg lehetne határozni, hogy ki és hol találta fel ezen mesterséget, aminek oka az, hogy az első nyomtatványok név, szám és hely feljegyzése nélkül készültek. Nemsokára a könyvnyomtatás feltalálása után akadtak magyarok is,

akik a XV. század vége körül részint Olasz-, részint Franciaországban már gyakorolták ezt a mesterséget. Annál csodálatraméltóbb, hogy Magyarországon tudomásunk szerint az egész XV. században egész Mátyás királyig nincs nyomtatóműhely, melyet magyar állított volna fel. A magyar anyaszentegyház könyvei, melyek nagy számmal vannak a XV. századból, vagy *Velenczében* vagy *Veronában* (Olaszországban), vagy *Norimbergában* (Németországban) nyomattak. Mátyás királynak egy dekrétuma Lipsziában adatott ki; a hazai krónikák pedig vagy *Velenczében*, vagy *Augsburgban*, vagy *Brünben*. E nagy hiányt végre kipótolta I. Mátyás, Magyarország királya, aki *Hess Andrást*, mint királyi nyomtatót, az 1473. esztendőben Budára hívatta, hihetőleg Olaszországból. Itt jött ki Hess András betűivel a híres *Budai krónika* (*Chronicon Budense*), melynek máig körülbelül 7—8 példánya maradt fenn. Bir egy-egy ilyen példánnyal a Bécsi császári könyvtár, a Müncheni könyvtár etc. A hazában egyetlen példánya e nagy ritkaságnak Tettes Vadasi és Jeszenitzei Jankovich Miklós úré. A krónikán kívül még egy pár kisebb munka is adatott ki, melyek részszerént Bécsben, részszerént a most említett Jankovich úr könyvtárában vannak. Meg nem foghatni, mi okozta légyen, hogy ezen könyvnyomtató-műhely nemsokára elenyészett, holott már Mátyás király alatt könyváros bolt is volt, sőt a mohácsi veszedelemig mintegy kilenc könyváros találtak, akik Budán könyváros boltokat állítottak fel. Egy hibáját ugyanis Mátyásnak minden buzgósága mellett is a tudományok iránt nem hallgathatunk el, tudniillik, hogy ő dicsőségvágyásból a külföldi tudósokat szerfelett pártolta, pedig maradandóbb lesz vala az ő nagylelkűségé-

nek gyümölcse, ha magyar ifjakat műveltetett volna ki a tudományokban. A gyenge II. Ulászló alatt ez a dicsőség is egészen elenyészett; nem voltak nevedező képzett ifjak, akik a megkezdett munkát folytatták volna. Emellett a szerencsétlen mohácsi veszedelem is nagy mértékben befolyásolt mindeneket, hogy a magyarok a tudományokban kulminálni megszűntek: az oskolai intézetek megcsökkentek vagy elsorvadtak, úgyhogy csak a reformáció által keltettek megint új életre. A magyar könyvek többnyire *Krakkóban* nyomattak ki, így a „Szent István jobb kezéről“ készült éneken kívül a legrégebb nyomtatott magyar könyv *Komjáthi Benedektől* az 1536. esztendőben *Krakkóban* jelent meg, és „Szent Pál leveleit“ foglalja magában. Ezenkívül még sok magyar könyv látott napvilágot *Krakkóban*, mert a felsőmagyarországi ifjak az ottani Universitáson szoktak tanulni, mely mellett „Magyar Társaság“ (Bursa v. Natio Hungara) is volt. Az alsómagyarországi ifjak viszont Bécsben vagy Olaszországban; akik pedig Csehországhoz voltak közelebb, a prágai főoskolánál folytatták tanulásaikat.

Elképzelhetni tehát, hogy akik visszajöttek, mennyire a külföld vakimádásával voltak eltelve, mely ma is közönséges a magyarokban. Megadni minden nemzetnek a magáét, jogos és helyénvaló, de más nemzetnek becsülése miatt lenézni sajátmagunk díszét és dicsőségét: nyilván nagy véték. A derék hazafi minden jót, mit a külföldön lát, a tudományokat, melyeket tanul, oly végből tanulja, hogy nemzete virulását ezáltal is nagyobb tegye: az ilyen el nem korcsosodik a külföldön és magyar marad.

Az 1541. esztendőben Nádasdy Tamás nádorispány segítségével újra felállított hazánkban,

*Újszige*ten, Sárvár mellett, a könyvnyomtató-műhely. Itt jelent meg *Sylvester* vagy *Erdősi János*nak úgy a „Grammatikája“, mint az „Újtestamentuma“. Ez igen tudós férfi volt, aki hallatlan példával, protestáns létére a bécsi Universitáson a zsidó nyelv tanítójává neveztetett. Ugyancsak ő, Nádasdy Tamás pártfogása által, I. Ferdinánd királytól kis jószágocskával ajándékozott meg. Az újszigei könyvnyomtató-műhely felállítása után, mint az eső után a gomba, úgy elszaporodtak a könyvnyomtatók Magyarországon. Így volt egy *Óváron*, hol Gallus Anaxiusnak* prédikációi jelentek meg. Volt *Németújváron*, *Zirczen*, *Nedeli*csen, a *Muraközben*, *Varasdon*, *Semptén*, *Detrekőben*, *Nagy-Váradon*, *Debreczenben*, *Szegeden*, *Bártfán*, *Eperjesen*, *Vizsolyban*, *Brassóban*, *Kolozsváron*, *Károly-nehérváron*, *Abrugybányán*, *Szolnokon* etc. és mindezen könyvnyomtatók az új vallás védői által állítottak fel. Azoknak, kik a régi vallás mellett maradtak, egyedül a *nagyszombati* műhely volt birtokukban, mely úgynevezett anyja lett a pesti főiskola könyvnyomtató-műhelyének. Ezen első könyvnyomtatók azonban nem voltak állandók egy-egy helyen, mert a nyomtató-mestereik helyről helyre vándoroltak s bennük többnyire vallásbeli munkák, tudniillik a vallás igazságainak magyarázatai, a Szentírás, prédikációs könyvek és vallásbeli vetélkedések jelentek meg. Egyedül a *brassói* műhely adatott ki néhány görög és római klasszikus író is, sőt már görög betűkkel kiadta az „Újtestamentumot“ is. Hogy ezen munkák által a magyar nyelv részint mennyire terjesztetett, részint mennyire közeledett az egyféléséghez és állandó formához: eléggé

* Gallus Anaxius — Huszár Gálnak a humanista neve.

szembetűnő dolog, mivel előbb a kéziratok útján a gondolatok közlése korántsem volt annyira lehetséges, mint a könyvnyomtatás által.

4. §. *A felséges uralkodóháznak ősei közül I. Ferdinánd, II. Maximilián, II. Mátyás és III. Ferdinánd pártfogásuk által a magyar nyelvet igen előmozdították.*

Első Ferencz francia király uralkodása alatt történt először, hogy a francia nemzet a deák nyelv helyett, melyet sem a királyai, sem a közigazgatási tisztviselői nem értettek, vagy felette rosszul beszéltek: saját nemzeti nyelvüket vették fel. Ez a példa és a reformáció szelleme minden európai nemzetet többé-kevésbé felserkentett a nemzeti nyelv szeretetére. Ezen okokon kívül a magyar nemzetet különösebben más megfontolások is ösztönözték, hogy a maguk nyelvéről gondolkodjanak, tudniillik *I. Ferdinánd* alatt a magyar királyi hatalom a német császárokra szállott át. Találkoztak azonban olyan magyarok, és ezeknek fője *Zápolya János* volt, kik emiatt a nemzet kivesztétől tartottak, félvén attól, hogy a magyar lassan-lassan egészen németté fog átváltozni. Ezért *Zápolya* 1527 februárius 6-án az egész országban kerülőleveleket küldött szét és intette a magyar nemzetet, hogy *Ferdinánd* királyságától őrizkedjenek, mert annak az lesz a következése, hogy a magyar a föld színéről el fog enyészni. E veszedelmes hírléseket *I. Ferdinánd* nem nézhette aggodás nélkül, azért az 1527. esztendő derekán, két rendbéli leveleiben országszerte kihirdettette, hogy a magyar nemzetnek nyelvére nézve, az ilyen hamis hírektől semmit sem kell félni, szentül ígervén egyszersem úgy a maga, mint utódai nevében, hogy ő és maradékai a magyar nyelvet sértetlenül meg fogják őrizni. Ez az ígélet egy időre megnyugtatta

ugyan a nemzetet, de a haza törvényeiben mégis két ízben kérte a királyt, hogy a korona örökösét és egyéb királyi hercegeket Ófelsége taníttassa a magyar nyelvre. I. Ferdinánd engedett a kérésnek és valóban több magyar nemesi ifiat vett föl az udvarba, hogy ezek az ő gyermekeit, társalkodva a magyar nyelvre megtanítsák, ami annál könnyebben ment, mivel Anna királyné, II. Lajos testvére, jól tudott magyarul és ugyanez a királyné nagyon pártolta Erdősi Jánost. Ezenkívül I. Ferdinánd egynéhány magyar könyv ajánlását is elfogadta, példának okáért Tinódi Sebestyén énekeit; aztán magyar verseket énekeltetett maga előtt. Hasonló okból nyújtották be fiának, *II. Maximiliánnak*, kit arról dícsért Volheim, hogy magyarul is tudott, a magyar írók könyveiket ajándékol, aminek nyoma ott vagyon a Bécsi császári könyvtárban, melyben a régiebb magyar könyvek jobbra olyanok, melyeket magyarok ajánlottak *II. Maximiliánnak*. Nem is szenvedett a mi nyelvünk hazájában a legkisebb csorbulást sem, mert mind a királyi felség, mind az akkori helytartótanács és királyi kamara levelezéseiben a deák nyelvvél vegyesen használtatott. Ezért számtalan diplomatikai maradványaink vannak ez időből magyar nyelven, de amelyek csak most kezdenek ösmertekké lenni. De nem is lehetett volna más nyelvet béhozni, mert a főurak a magyar nyelven kívül másat kevesen tudtak. Mindinkább terjedett a magyar nyelv kelete *II. Mátyás, II. és III. Ferdinánd* királyok alatt és több bizonyágunk maradt fenn, hogy ezen utóbbi fejedelmek a török császárokhoz magyar nyelven írtak. Több példánk van arra is, hogy ezen királyok alatt a békekötések magyar nyelven tétettek föl, amilyen például a zsitvatoroki békekötés, mely fent vagyon az Orszá-

gos Levéltárban. Magyarok voltak az esküvésformák, és a deák nyelvnek azon kelete, mely a Királyi Kamaránál és Helytartó-Tanácsnál máig fennmaradt. Csak a XVII. századnak közepétől kezdődik, amidőn mindjobban erőre kapván a nagyszombati főiskola, a magyarok mindinkább tanulták a deák nyelvet és így lassankint azon gondolatra vetemedtek, hogy a közdolgokat is ezen a nyelven kell intézni. II. Mátyás Magyarországbán tartózkodván, visszavonásban élt *Rudolf* német császárral és magyar királlyal. Ezen királynak a képe a pénzeken magyar öltözetben jelenik meg és magyar nyelven kiadott proklamációi is vannak. A közdolgokat azért magyarul kellett tárgyalni, mert még 1500-ban a magyar főispánok deákul írni és olvasni nem tudtak, mert akkor a főispáni hivatal még egybe volt kötötve a katonáskodással. Tettes Horvát István úr bírja Nyáry Ferencz, Hont vármegye főispánjának levelét, amelyben a Királyi Kamarának némely felvett pénzeokről nyugtatót ad, és melynek végén ez olvastatik: „Quia Magnificus Dominus Comes Franciscus Nyáry, Dominus meus se subscribere non scit, ego Bartholomaeus Litteratus Secretarius suus, propria manu me illius loco subscripsi.“ Amin fennakadni annyival inkább nem lehet, mert sokkal később, *Nagy Leopold* országlása alatt, a törvénykönyvben mondatik ki, hogy a vármegyéknek hiteles leveleit azok a tisztviselők és táblabírák, *akik írni tudnak*: aláírják. Innen vagy, hogy az ilyen aláírások gyakran igen nevetségesek, példának okáért Coram me N. N. Vicecomitis. Különben meg kell vallani minden hízelkedés nélkül, hogy nemzetségünkre és tudományos műveltségünkre 32 esztendő alatt többet tettünk, mint eleink 800 esztendő óta.

5. §. *A magyar tudósoknak igyekezeteik a XVI. században a Szentírás fordításának ügyében igen szembetűnőek.*

Ismeretes a reformációnak az a rendelete, hogy a Szentírást minden keresztény ember tartozik olvasni, aminek az lett a természetes következtése, hogy a *Bibliát* le kellett fordítani magyar nyelvre, mert a reformáció a deák nyelvet kizárta az istentiszteletből. Nem csoda tehát, hogy azoknak, akik a reformációt elfogadták, már a XVI. századból vagy magyar nyomtatott Bibliánk, és pedig többféle kiadásban. Azonban a Szentírás lefordítását nem lehet egyedül a reformátusoknak tulajdonítani, mert annak egyes részeit katolikus tudósok már előbb lefordították, amire őket kétségkívül a szükség kényszerítette. Így *Komjáthi Benedek* katolikus és udvari nevelő a Perényi-háznál 1533. esztendőben kiadta Szent Pál leveleit ilyen cím alatt: „Epistolae Pavli Lingva Hvngarica donatae”: „Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen.” Így ez a legrégebb nyomtatott magyar könyv azon az éneken kívül, mely a „Szent István jobbkezéről” Norimbergában kijött. Ez a könyv inkább egy régi fordítás és Szent Pál leveleit kézirat gyanánt használhatta s csak azon szavakat, amelyek nem voltak érthetők, magyarázta meg jegyzetekben. Hasonlóképen *Pesti Gábor* római katolikus kanonok az 1536. esztendőben Bécsben kinyomtatta Singrenius János által magyar nyelven az egész Újtestamentumot, ilyen cím alatt: „Nouum Testamentum, seu 4 evangeliorum volumina lingua Hungarica donata, Gabriele Pannonio Pestino Interprete”: „Wij Testamentum magijar nijelven.” — De mindezek nem jelentették az egész Szentírást. Az *egész Szentírást* Erdélyben 1546-tól 1562-ig öt részben, magyar nyelven kiadta *Heltai Gáspár*, kolozsvári református

prédikátor és könyvnyomtató. Ez tehát az első, nyomtatott, teljes magyar Biblia.* *Erdősi János* pedig 1541-ben, Uj-Szigeten, Abádi Benedek református prédikátor és könyvnyomtató betűivel kiadta az „Uj Testámentumot“ (Neanesi). — A Bibliának egyes könyveit lefordították *Méliusz* vagy *Juhász Péter*, *Félegyházi Tamás*, azonkívül pedig többen mások a Szentírás különféle részeihez vagy könyveihez magyarázatokat írtak. *Károli Gáspár* gönczi prédikátor végre 1590-ben, Vizsolyban újra kinyomatta fólió-formában az egész magyar Szentírást, s az ő igyekezete nyerte azt a jutalmat, hogy kiadása számtalanszor újra nyomtatott és hogy ezen fordítással a helvetica vallást követő magyar reformátusok mái napig is élnek.

6. §. *Legjobban kezdett virágzni nemzeti nyelvünk a XVI. századnak közepe körül és utána, az egyházi ékesenszólásnak erőrekapása és a vallás ügyében folyt vetekedések által, amire nézve némelyek munkáik által igen kitüntették magukat.*

Isten igéjének hirdetése a vallásnak legnevezetesebb részét teszi, mivel az emberiség erkölcsi tökéletességét czélozza, mely nélkül minden vallás holt. A XIII. században különös figyelmet érdemelt e tekintetben egy szerzet, mely *Szent Domonkos szerzetének* neveztetett. Ennek legfőbb kötelessége a prédikálás volt, ahonnan „Ordo Praedicatorum“-nak is hivatott. Ez a különben hasznos intézet azt vonta maga után, hogy a többi egyházi férfiak az ékesen-szólásban alig gyakorolták magukat, amiért oda jutott utóbb a dolog, hogy a világi papok igen ritkán tudtak prédikálni, és ezt a szent tisztet egyedül a szerzetes

* Tévedés. Nem tudunk róla, hogy a teljes fordítás elkészült volna. Csak egyes töredékek adtak ki.

férfiak vitték. Innen magyarázódik a világiaknak nagyobb hajlandósága a szerzetesek, mint a világi papok iránt, innen az irígység és gyűlölség a két-féle egyházi férfiak között. Így volt a dolog Magyarországon is, és Mátyás király alatt *Temesvári Pelbárt*, mellette *Osváld* és *Mihály* nevű szerzetesek magyarul mondott és deákul kiadott beszédek által egész Európában elhíresedtek. Pelbárt beszédei több mint 60 kiadást értek, de valamennyi mind külföldön tétetett. Ami Mátyás király alatt a nemzetnek és hazának ilyen nagy dicsőségével kezdődött, az II. Ulászló és II. Lajos alatt és a mohácsi veszedelem után egészen megcsökkent, és ez is egyik oka volt annak, hogy a reformáció sokaktól olyan könnyen elfogadtatott. A reformáció tudniillik a papságnak ezt a kötelességét felette nagyon sürgette, azért az új reformátorok mindenfelé nagy buzgósággal és gondnal hirdették az Isten igéjét, ellenben a római katolikusoknak ekkor alig voltak jelesebb emberei s így nem csoda, ha e szükség az ellenkező tudományok nagy előmenetelére szolgált. Mindazonáltal a XVI. század közepe táján mindinkább kezdte általlátni a katolikus papság a veszedelem nagyságát, melyet az ellenfél az ő prédikációi által okozott, azért fáradhatatlan szorgalommal látott neki, hogy az Isten igéjét hirdesse. Legtöbb érdemet szerzett magának erre nézve *Telegdi Miklós*, ki részszerént Nagyszombatban, részszerént az országgyűlések alatt nagy dicsőséggel és lelki haszonnal hirdette az Isten igéjét. Ezen érdemes férfiú Nagyszombatban több esztendőn át az egyházi orationak tanítója lévén, ezen tárgynak, melynek rendszabásait előadta, jeles gyakorlása által igen nagy tökéletességre vitte, úgyhogy honi nyelvünkre nézve az ékesen szólást mintegy

legelső állapította meg. Megjelentek prédikációi Nagyszombatban, három kötetben, s másodízben újra kiadtattak Telegdi János által. — De a protestáns prédikátorok között mégis többen voltak, kik prédikációikat magyar nyelven, nyomtatásban is közzé tették.

Az egyházi ékesen-szólásban I. Mátyás uralkodása alatt megkülönböztették még magukat *Michaël de Hungaria* barát, akinek beszédei közel 18 kiadást értek, azután egy *Névtelen* szentferenczi szerzetes, aki azt írja, hogy a pesti klastromban lakott és gvardián lett. Ennek prédikációi mintegy 19-szer ki vannak adva. De ezek mind deák nyelven írtak.

A protestánsok között magyar prédikációkat adtak ki *Gallus Anaxius* óvári, *Bornemissza Péter* detrekői prédikátor; továbbá a debreczeni *Méliusz* vagy *Juhász Péter*, *Félegyházi Tamás*, *Kultsár György* és mások, akik magukat e nemben igen megkülönböztették s másfelől a vallásról folyt vetekedő írások által nevelték a magyar nyelv keletét. Sőt ezek tekintetében mondhatni, még nagyobb volt az előmenetel, mint az ékesenszólásban. A római katolikusok közül legjobban kivált itt *Monoszlai András*, ki a „Szentek tiszteletéről“ írt; míg a reformátusok részéről vége-hossza nincs a sok írónak. Megfoghatatlan azért, hogy a római katolikus rész mért oly későn ébredett fel, s mért oly későn kezdett magyarul írni, mert bizonyos, hogy még Oláh érsek idejében is holmi apróbb és deáknyelvű könyvecskék által akarta a vallást védelmezni, ami czélhoz, természetesen, nem vezetett.

7. §. *Nem maradtott parlagon a XVI. században a történetírás és a természettudomány mezeje sem,*

sőt a magyar philológiának és lexicographiának talpkövei is akkor vették meg.

Csaknem szerencsésebb volt az egyházi tudományoknál a történetírás. A régi magyarok ugyanis különösen gyönyörködtek a történettudományban, mert az akkori főpapok és világi urak egyaránt sürgették, hogy a magyar nemzet viszontagságai felvilágosíttassanak. Erre nézve sokkal magasabban állottak, mint a mostani kor, melyben némelyek megfélekedzvéen arról, hogy minden nemzet a maga történetében él, igen gondatlanok, jóllehet nem tudni azt, ami nemzetünkkel történt — Cicero mondása szerint — annyit tesz, mint örökké gyermeknek maradni. Csupán a nemzeti történet taníthat meg bennünket arra, mi fér össze a magyar nemzeti karakterrel, mi nem? melyek e karakternek gyöngeségei, hibái, jó oldalai és tökéleteségei; mit kell hát ez irányban tenni, mit nem?

Ezt szívére vévén *Verantius Antal* esztergomi érsek (születésére nézve dalmata Vrancich), a XVI. század közepe táján nagy készüléteket gyűjtött a magyar nemzet történetének megvilágosítására. Szerencséjére volt néki az is, hogy különféle követségekbe küldetvén, nagy tapasztalásra és befolyásra tett szert, és hogy hivatalbeli írásait gonddal őrizte meg. Az ő szorgalma nélkül igen sok dolog, amiket most világosan ismerünk, homályban volnának. E jeles férfiú, hogy adóját megfizesse a hazának, mely annál nagyobb, mentől nagyobb hivatalban van valaki, nemesak deák, hanem magyar nyelven is több históriai művet írt, amelyek eddig kéziratban vannak, Tettes Vadasi és Jeszenitzei Jankovich Miklós úr gyűjteményében. — A nyomtatásban megjelent történeti munkák közül nevezetes *Benczédi Székely István* „Világkrónikája“, mely Krakkóban 1559, és

Heltai Gáspár „Magyar Krónikája“, mely Kolozsvárott 1575-ben jelent meg.

Emlékezetre méltó történeti verseket hagyott fenn *Tinódi Sebestyén* is, nem annyira a vers tökéletessége miatt, mint inkább azon történeti adatokért, amelyeket bennük följegyzett. Címe verseinek ez: „Chronica, Tinodi Sebestien szörzese. Colosvarba 1554.“ Ajánlva vagyon ezen munka I. Ferdinánd magyar királynak, ki némely darabját ezen verseknek maga előtt el is énekelte.

A *természettudományok* közül a XVI. században legszerencsésebb volt a Botanika vagy Fűvésztudomány. *Méliusz Péter* debreczeni prédikátor „Herbarivm“ cím alatt Kolozsváron, 1562. és 1578. esztendőben egy valóban jeles kis munkát adott ki. „Fives Könyv“-et adott Német-Ujvárott, az 1595. esztendőben *Beythe András* is. *Beythe István* pedig az 1583. esztendőben Clusius deák nyelven írt munkájába („Stirpium Nomencl. Pannonicvs“) a magyar neveket szolgáltatta be. Azonban a természettudományokkal akkor még némelyek sok előítéletet kötöttek össze és a természetben történt eseteket különféle előítéletekre és jövendölésekre fordították, akár csak a csillagtudományban, melyben az együgyűség ma is olyan, amilyen hajdanában volt.

Legbővebb előmenetelt tett a XVI. században a *Lexicographia*, vagy *Szókönyv-tudomány* és a *Philologia*, vagyis *Nyelvtudomány*. *Sylvester János* például az 1539. esztendőben, Uj-Szigeten egy rövid és elég jó „Magyar Grammatikát“ adott ki nyomtatásban, melynek ma csupán egy példányát ismerjük és az is csak úgy maradt fent, hogy birtokosa *Homerus Odysseájával** köttette össze.

* Nem az Odysseájával, hanem a Valla L.-féle *Homerus*-kiadás (1522) Iliászával.

Sinai Miklós tulajdonában volt, most pedig Fáy János debreczeni polgármesteré, kinek különben is szép magyar gyűjteménye vagyon. Ezen könyvecskét ritkasága miatt kiadta Pesten, 1808-ban, a nemrég elhunyt *Kazinczy Ferencz* „Régiségek és Ritkaságok“ című munkájában, mely máma szintén nagyon ritkává lett. *Batizi András* 1549-ben, Krakóban kiadott egy munkácskát: „Orthographia Vngarica“ czím alatt,* s ez az egész, amit a XVI. század magyar nyelvtudományáról előhozhatni. Gazdagabb a szókönyvtudomány! Legelőször *Pesti Gábor* adta ki Bécsben, 1538-ban, a „Magyar Vocabularium“-ot, hatnyelvű szókönyvecskéjében, melynek egy példánya a kalocsai érseki könyvtárban őriztetik. (A magyar könyvek ritkábbak, mint a XIV. századból való deák kéziratok külföldön.) Újra megjelent ezen munka 1550-ben, Bécsben. Ennek egy példányát bírja Jankovich Miklós úr. 1561-ben újra megjelent ismét Bécsben, s egy példánya megvan a Széchenyi Országos Könyvtárban. 1568-ban ismét Bécsben jelent meg. De ez csak kis szókönyvecske, úgynevezett *Kézi Lexikon* volt, ellenben egy névtelen magyar 1560. esztendőben *Calepinus Ambrus* deák szókönyvében, mely Lionban, in folio jelent meg, a magyar nyelvet is beiktatta. Ez tehát a legelső, nagy terjedelmű deák-magyar szókönyv, kiadatott még *Calepinussal* 1568-ban Velenczében, 1581-ben Lionban, 1590-ben Basileában, 1594-ben hely nélkül, 1598-ban ismét Basileában. *Szikszói Kovács Basilius* hasonlóképen nyomtatott egy magyar szókönyvet Debreczenben 1592. és 1593. esztendőben, amely könyvecskének a XVI. században három kiadása vagyon. 1595-ben *Verantius Faustus*, az érseknek

* Mai tudásunk szerint a Dévai Bíró Mátyásé.

atyafia, Velenczében ismét egy ötnyelvű szótárt adott ki, melyben a magyar nyelv is előjő. Mindazonáltal ha ilyen gazdag is a XVI. század szökönyvekben, ezen igyekezetek csak kezdetek, mert egy sereg magyar szó kimaradt belőlük, ámde viszont egyesekben elég sok olyan szóra találhatni, melyek ma már nem használatosak.

8. §. *Költői művek a XVI. századból nem éppen csekély számmal maradtak fent, mindazonáltal akadályozták a költés előmenetelét a róla uralkodott balvélemények. Sylvester János a római versmérték elfogadásáért különös említést érdemel.*

A költés lévén egyetlen foglalatossága az előbbi században a magyar írói seregnek, éppen nem csodálkozhatni, hogy a XVI. században is főfoglalatossággá vált. Annál inkább szaporodtak a magyar költők, mennél inkább nevededett a közlekedés a könyvnyomtatóműhely feltalálása által a hazai és külföldi írók közt. A francziák, olaszok, németek már a XV. században írtak *egy sereg könyvet a köznép mulatságára*, melyek hazánkba is elhatottak és nemzeti nyelvre lefordítottak. Innen vagyon, hogy Spalatinus György már 1538 táján egy magyar-román előbeszédben azt mondja, hogy az ilyen munkákkal el van árasztva Magyarország. Mindazonáltal ezek legnagyobb részben elvesztek, mert bátran állíthatni, hogy könnyebb a XVI. századból egy deákmunkának 50 példányára akadni, mint egy példányára valamely magyar munkának; azért a magyar szökönyvek a XVI. századból igen ritkák, és sokból alig maradt fenn egy-két példány.

A költők között legbátorságosabb menedékhelyet találtak azok, kik verses munkáikat Debreczenben, vagy Kolozsvárott, Heltai Gáspár könyvnyomtatóműhelyében adták ki. Ezen részek tudniillik nem

nyomatván annyira a török igától, a példányok hamarabb megmenekedtek az elveszéstől. Heltai Gáspár fáradhatatlan szorgalma a nyomtatásban különösen szembetűnő. A mesés és vitézi versek akkor éppúgy árultattak, mint most mindenfelé az Árgirus és Kádár históriája, és úgy látszik, hogy a köznép éppúgy vásárolta hajdan az ilyen munkákat, mint most a nemesség. Vagynak némely munkáknak négy-öt kiadásai, és egynéhány év óta a költőknek a XVI. századból a számok igen megsaporodott. Tettes Horvát István úr például az idén és tavaly közel 40 ilyen költőt vásárolt össze. Az ilyen költők között vezér *Tinódi Sebestyén*, ki majd minden ütközetről csinált verseket. Szorgalmasak voltak még rajta kívül: *Fazekas Miklós*, *Csáktornyai Mátyás*, *Nagybánczai Mátyás*, *Cserényi Mihály* és több más jeles hazafiak, csak az a kár, hogy ezen verseknek semmi poétai érdemük nincsen, és inkább mint igyekezetek érdemelnek figyelmet, semmint költések. Azt gondolták ugyanis ezek a poéták, hogy már minden vers, melyben az egyik sor utolsó szava megegyezik a következő sor utolsó szavával, és hogyha történeti érdemük vagyon. Nincs még annyi esméretünk a XVI. századbeli költésről, hogy annak íróit valami tökéletes munkából megismerhetnénk. Nagy részük mind máig ismeretlen volt.

Legnagyobb figyelmet érdemel a XVI. században *Sylvester* vagy *Erdősi János*, mert ő volt az első, aki az „Újtestamentumot“ Újszigeten 1545-ben kiadván, a könyv végén az egyes fejezetek (capita) summáját római mértékű versekben adta elő. Hogy ő lehetett az első, ki római mértékkel díszített verseket írt, onnan is bizonyos, hogy ezen versei után a következőket mondja: „Mert későn vevők észre, hogy a magyar nyelv az ilyen versekre is alkalma-

tos“, és azért ezek a versek először a könyv végén jönnek elő:

Profeták által szolt ríghen néked az isten,
Az kit ighirt imé vígre meg atta fiat.

Sylvester példáját már a XVI. században többen követték, hasonlóképen a XVII-ikben is, de ezek csak kisded igyekezetek voltak s csupán egypár versből állottak. *Thuri Pál* versei már igen kellemetesek, s ezeket a deák verseket, amelyeket Calvin könyvére tett:

Praeter Apostolicas post Christi tempora
Huic peperere libros secula nulla parem.*

így fordította le:

A szent könyvek után, kiket a nagy Apastalok
[írtak,
Ennél jobb könyvet, még soha senki nem írt.

Az ilyen apró igyekezetek még nem hoztak virágzást a magyar literatúrában, de egy későbbi, boldog idő előszüleményei voltak, és ezek vetették meg első talpkövét annak, amit a múlt század közepén és közepe után *Molnár János*, *Ráday Gedeon*, *Szabó Dávid*, *Virág Benedek*, *Rajnis József* és más tudós hazafiak törekvése oly nagy tökéletességre vitt. A magyar nyelv Európa minden nyelvei közt a legalkalmasabb a római mértékre, és ma már igen tökéletes mértékes versei vannak; azért azok közé a nyelvek közé való, melyek quantitások nyel-

* Csak a latin distichon való Thuritól, a Kálvin Intitúciónak magyar címlapján. A magyar fordítása Szenci Molnár Alberté.

veknek mondatnak. A németeknek is vannak római mértékű versei, de az embernek majdnem a nyelve törik ki a scandálásuk alatt, és amit a németben az önkényesség állapított meg, azt a magyarban a hangok kellemes sorából minden mesterkedés nélkül a természet önként segítette elő.

9. §. *Ambár a magyar íróknak a XVI. században a görög és római classica-literatura körül nem csekély érdemük van, mindazonáltal ennek a nemzetesítéséről, ami fő dolog lett volna, annyira megfeledkeztek, hogy e részről igen csekély előmenetek tétettek.*

Classica literatúrának neveztetik azon tökéletes munkák sora a görög vagy deák nyelvben, melyek akkor irattak, mikor a görög és római nemzet a tudomány egén a déli ponthoz ért, és azoktól íratlak, akik arra a déli pontra feljutottak. Minden literatúra először ugyanis gyenge, de utóbb a tudomány növekedése, a szív és lélek nemesedése, az igyekezet és az erők megfeszített munkája által igen magos lépcsőre felhág, azután megint nem képes olyan férfiakat szülni, akik messzebb vihethének, és így lassan-lassan alább száll. Így volt ez a görögök és rómaiak között; a görögöknél, midőn visszanyerték szabadságukat, a rómaiaknál pedig Augustus uralkodása alatt, midőn nemesak szegény tudósok és hivatásból írók, hanem nagyméltóságú urak, patriciusok, diktátorok, consulok is az írói pályára adták magukat és könyvek írásának feküdtek. Innen van, hogy Julius Caesar, Cicero s több jeles római férfiak oly messze vitték a dolgot, hogy a későbbiek már oda nem juthattak, azért a tudományosság napról napra alászállt, míg végre a virágzás ezen időszakát a barbárság kora váltotta fel. Ezek az ókori munkák olyan tulajdonosságokkal bírnak, hogy képesek az emberi nemzetet

a vadságból a legmagasabb ideáig vinni; azért minden nemzet, mely a nemzeti literatúrában tökéletességig vitte: a görög és római classica literatúra gyakorlása által ment nagyra. Maga Mátyás nagy költséggel gyűjtette össze a classicus és más írókat, és nagylelkűsége felülhaladta az összes többi fejedelmek nagylelkűségét úgy, hogy az ő tudományokra és művészetekre tett pazarlásai nagy költségeket tettek. Igen gazdag kéziratgyűjteménye és könyvtára volt neki, és majdnem minden országnak vagy ilyenemű intézetnek van valamelyes kézírata ezen könyvtárból, csak mi magyarok vagyunk oly szerencsétlenek, hogy mi Mátyás könyvtárából semmiféle ereklyével nem dicsekedhetünk. Csupán Tettes Vadasi és Jeszenitzi Jankovich úr bír néhány darabot, valamint Erdélyországban, Marosvásárhelyen azon gazdag bibliotheca, melyet gr. Teleky Sámuel volt főcancellárius ajándékozott hazájának, hol Tacitus munkái és Tibullusnak versei őriztetnek. Tettes Jankovich úr gyűjteményében pedig megvagyon azon Curtius, melyet Mátyás vánkusa alatt szokott tartani.

A classica literatúrára nézve az előző században legnagyobb előmenetelt tett a két *Vitéz a Garázda familiából*, kik közül az egyik nagyváradai püspök, utóbb esztergomi érsek lett, a másik pécsi püspök volt és *Janus Pannonius* neve alatt ismeretes. Mind a kettő igen járatos volt a görög és római literatúrában és mind a kettő szerencsés költő is volt. Ez a classica literatúrához való hajlandóság a XVI. században is folyton folyvást megmaradt és általa főképen *Zsámboki János* szerzett magának nagy érdemeket, kinek számtalan kézírata a Bécsi császári könyvtárban van; úgyszintén Hainiss György, Bártfay és több mások gyűjteményében.

Mindamellett mégsem hatoltak be egészen ezen tudósok a classica irodalom lelkébe, noha magától Cicerótól nemesebb gondolkodást tanulhattak volna. Cicero tudniillik nemcsak azért tanulta a görög irodalmat, hogy azt megismerje és ezen a nyelven írjon, hanem azért, hogy tökéletesítvén magát, a görög irodalom által, tökéletesítse egyszersmind a római irodalmat is. Ugyanezt cselekedték mindazon kiváló férfiak, akik lelki nagyságra tudtak emelkedni, ellenben a magyarok a XVI. században tele lévén a görög és római irodalom bámulásával, odább menni nem bátorkodtak. Egyedül *Decius Barovius** ragyogott ki a XVI. század vége felé a gyáva sokaság között és Sallustius munkáit, amelyek tele vannak magas gondolatokkal, magyar nyelvre fordította elég szerencsésen.

Nem lehet eléggé megmagyarázni, hogy mennyit nyer azáltal bármely nemzet, ha valamely remek munka az ő nyelvére fordítatik. Fordítottak még mások is, példának okáért Justinusból, Ovidiusból, Virgiliusból, azután Sophoklesből is néhány darabocskát, de mivel ezek igen tág értelemben tetetett fordítások, nem szóról-szóra másolták a classicus írókat, hanem csak a tárgyukat adták elő más gondolat- és előadásmódokkal. Későbbben is szinte paragon maradott ezen mező, s ami fájdalmas, a görög és római classicus írókból még most is igen keveset fordítottak le, noha ezen az úton leginkább lehetne a magyar nyelvet hajlékonyá, tömörré, határozottá és rövidkifejezésűvé tenni. Példának okáért Julius Caesar nyelve tele van rövidséggel, méltósággal és kellemetes előadással; nincs benne szószaporítás, nincs benne alacsony és gondatlan kifejezés. Ha csak ezt lefordítanák ma-

* A Baranyai Decsi János humanista neve.

gyar nyelvre, temérdeket nyernénk vele, ámde annak, aki ezt magára vállalná, annak a görög, deák és magyar nyelvet jól kell ismernie. Épp azért nem mehetünk előre, mert a classica literatura az íróktól elhanyagoltatott; mindegyik ír, amint tud, és így az előadásmódja nem különbözik a közember nyelvétől. Arra, hogy valaki jó írója legyen nemzetének, sokat kell tanulni, készülni és olvasni.

10. §. *A XVII. században a római katolikus egyházi rend nagyobb hévvel, mint azelőtt, a nép nemzeti nyelvű oktatására adja magát és ezáltal hatalmasabb gátat vet a reformáció elterjedésének. Többen a római katolikus papok közül az oskolákra is kiterjesztik figyelmüket.*

Mintegy természetes tulajdona az embernek, hogy a régiséget tiszteli és becsüli, ahhoz ragaszkodik és a régi szokásoktól nem örömet válik meg. Ez magában jó és dicséretes, amit kárhoytatni nem lehet, sőt nincsen rosszabb, mint az oktalan újításra-vágyó viszketeg. De viszont úgy a régiség fenntartásának buzgóságát, mint az újság megvetését okossággal kell mérsékelni és az a jeles ember, aki azt a szerencsés pontot el tudja találni, melyben a régiség becsülését feláldozni, az újításokat megtenni okvetlen szükség. Az egész XVI. században a legnagyobb veszedelmek fenyegették a római Anyaszentegyházat, midőn a reformáció a nemzeti nyelv befolyása által igen kiváló előmenetelt tett, a római egyházi rend nagyobb része pedig még mindig a régi szokás mellett akart maradni. Nem akarta, hogy a Szentírás lefordítottassék és olvastassék, nem akarta, hogy a vallás tárgyai nemzeti nyelven vitessenek. Tekintéllyel és hatalommal akart győzni és oda hagyta jutni a dolgot, hogy már alig volt a tehetősebb magyarországi familiák közt egy, mely által

nem lépett a reformációra. Nem tudták tudniillik azt a szerencsés időpontot megválasztani.

Azonban a XVI. század vége felé már mindinkább meggyőződött a katolikus egyház, hogy csak az irodalom és tudományos műveltség által lehet a hívőkre befolyása és hogy magyar munkákat kell ellene szegezni a reformációnak, azért a Clerus nevelése jobb lábra tétetett és az írói ösztön a nemzeti nyelvre nézve több egyházi férfiakban felgerjedett. Legnagyobb embere volt ekkor az egyházi rendnek *Pázmány Péter*, egy Jézus-társaságból való férfiú, ki sok esztendőn át részint Magyarországon, részint Ausztriában és Styriában mint nyilvános tanító több tudományt nagy hírrel-névvvel tanított. Maga régi, nemes familiából eredvén, református szülőktől származott, de ifjú korában visszatért a római katolikus hitre és szerzetes életet választott magának. Midőn már neve mindenfelé elhíresedett, áthelyeztetett a világi papok sorába és egész az esztergomi érseki székhöz, majd Róma bíborára emeltetett. Ő tehát első kötelességének tartotta nemzeti nyelvű könyveket írni és így tanítani; azután különféle vetekedő írásokat adott ki, melyek között a „Kalauz“ című legnevezetesebb. Írt továbbá különféle evangéliumi, vallásos és tanító könyveket, sőt *Káldi Györgynek*, aki szintén Jézus-társaságából való volt, meghagyta, hogy az egész Szentírást magyar nyelvre fordítsa, amely a XVII. század kezdetén Bécsben Formika Máthénál meg is jelent. Káldi kézírata a magyar királyi Universitas könyvtárában őriztetik. Pázmány tehát letette a régi gondolkozásmódot, ámbár megmaradt az előbbeni tanítás mellett, de új ruhába öltöztette, az új tudományhoz és az új század szokásához alkalmaztatta azt és így oda vitte a dolgot, hogy számtalan nemes familiát ismét megnyert a római

katholikus vallás számára, leginkább az istenigéjének gondos és buzgó hirdetése által. Mert ő nemcsak könyveket írt, hanem nyilvánosan prédikált is; „Prédikációi“ nyomtatásban is fennmaradtak. Egészen hatalmában lévén a magyar nyelv, oly nagy hírre vergődött, hogy a más vallásbéliektől is széltében a „magyar Cicero“ névvel neveztetett. Innen látnivaló, hogy mit tehet egy nagy ember buzgalma és minő nagy befolyása lehet a maga korában. Pázmány után egy szinte nagytudományú, de az írói tollra nem annyira kitűnő esztergomi érsek, névszerént *Szelepcsényi György* következett. Ez sok esztendőkön át nyilvános oskolákban tanított mint professzor, azután Rómába küldetett, hogy a böleselkedést és az egyházi tudományokat tanulja. Ott a Pápa és a Cardinálisok előtt több ízben szent-beszédeket tartott, majd visszajövéen a hazába, az Isten igéjét hirdette; utóbb Cancellarius lett, követségekkel tüntettetett ki, végre feljutott az esztergomi érseki székre. Ez a nagytekintetű férfiú; mint a tapasztalás megmutatta, méltán ült Pázmány örökébe. Azt írják ugyanis róla, hogy egymaga több mint 60.000 embert térített vissza a római katolikus hitre. De voltak a magyar Anyaszentegyháznak más nagy emberei is és ami a dolgot különösen elősegítette, az volt, hogy Pázmány Péter buzgósága *Nagyszombatban egy főoskolát, a mostani pesti Univeritásnak alapját rakta le*, melyet II. Ferdinánd 1634 augusztus 20-án költ oklevele által erősített meg. Ez a főoskola a Jézus-társaságra bízott és leginkább oly czélból állíttatott fel, hogy általa gát vettessék a reformáció további terjedésének.

11. §. *A nagyszombati főiskola a tudomány szeretete mellett annyira fölkelté a római nyelv szeretét, hogy Magyarországbán a nemzeti nyelv mi-*

veltetése igen megcsökkent, Erdélyben ellenben mindig nagyobb súlyra és tekintélyre tett szert. Tagadhatatlan hát, hogy Erdély a nemzeti nyelvről éretbben gondolkozott, mint Magyarország.

A nagyszombati főiskola befolyása a magyar nemzeti műveltségre napról napra szembetűnőbb lett. Mennél könnyebb volt az ifjúságnak idehaza majdnem minden költség nélkül vagy csak igen csekély költséggel a tudományokban előlmenni, mint mások a régiebb időkben előlmehtek, kiknek, hogy tanulhassanak, nagy költséggel a külföldre kellett menniök: annál többen adták most magukat a tanulásra, annál több növendéke a nagyszombati főiskolának terjesztette Magyarországszerte a tudományok előlmenetelét. Ha ez az előlmenetel lassan-lassan történt is, mégis mindig jobban nőtt és ezáltal oda jutott a dolog, hogy úgy az egyházi férfiak, mint a vármegyéknek és dicastériumoknak tisztviselői csak tanult emberekből állottak, holott előbb csaknem egyedül maga a jegyző volt iskolázott és írástudó. Ez által természetesen minden jó és hasznos intézmény előbb gyökeret verhetett és gyümölcsöt hozhatott nálunk. Terjedt a könyvek olvasása, szaporodtak a tudományos munkák, növekedtek az esméretek, de mindezek egyedül a római nyelv segedelme által történtek és vele a nevelés céljai oda irányultak, hogy Magyarországbán a classica literatúra, (mely nélkül nemzet még nem emelkedhetett fel a kultúra magas fokára), mindinkább megkedveltessék. Ám ha mindez olyan nemes célból sürgettetett volna, aminőből sürgetni kellett volna!, akkor nem a deák nyelv és az utána való kapkodás lesz vala a nemzeti művelődés tárgya, hanem a józan és tiszta gondolkodás kifejlése. A nagy római férfiktól kellett volna tanulni, hogy miként foglal-

koztak ők a görög nyelvvel, hogy nem akartak görögökké lenni, csak a görög ész kincseivel kívánták a római ész kincseit felékesíteni. Innen történt, hogy a római nyelv a görög nyelv szerkezete által soha hajótörést nem szenvedett, ellenben nálunk a classica literatúrának csak külső héján kapkodván a tanulók, megelégedtek azzal, ha deákul folyvást beszélni és írni megtanultak, és mint a gyermekek, ennél messzebb vinni a dolgot nem tudták. Hazánk kebelében mintegy új natio támadott és utóbb a deák nyelv szeretete, mely másképp dicséretreméltó, olyan balvéleményekre adott okot, hogy magyarul olvasni és írni vagy illetlenségnek, vagy tudatlanságnak, vagy asszonyi foglalatosságnak tartaték, úgyhogy ezáltal a gondolkodás által a tudománynak sugárai a magyart mint magyart nem melegítették, a tudományos fejlődés a nemzet nagyobb részére semmi befolyást nem gyakorolt, csupán egynéhány tollvivő emberekre terjedt ki, ezt minden okoskodás nélkül könnyen beláthatni. Innen vagy on, hogy a nagyszombati főiskolának a magyar nyelv előmozdításában, biztosításában és terjedésében legkisebb befolyása sem volt. Nem az a célja valamely főiskolának, nem is lehet az a célja, hogy a növendék ifjúságban elnyomja a nemzeti érzést, elfojtsa a nemzeti nyelv iránt érzett szeretetet, mert így a nemzet fennmaradása veszedelemben forogna. Valóban azt kell állítani, hogy a magyar nemzet a XVII. században és a XVIII.-nak kezdetén a tudományosság minden előmenetele mellett, mint nemzet, maga alig tett valami előmenetet. Egy nagy becse és hibája vagy on a magyar karakternek, az tudniillik, hogy a magyart, akit a természet nyelvénél fogva alkalmatossá tett arra, hogy majdnem minden nyelvet könnyen megtanulhasson s annak a hangjait hibát-

lanul kimondhassa, (mivel nekünk sokkal több hangunk van, mint a legtöbb idegen nyelvnek), másfelől már földrajzi fekvésünknel fogva is több nyelveket beszélünk, amelyeknek literatúrájuk nincs: innen vétke, hogy örömet fitogtatja nyelvbeli járatosságát, s ha idegen nyelvet tud, azt szívesebben beszéli, mint a saját nemzeti nyelvét. Ez a fogyatkozása a magyar karakternek jöllehet csak fogyatkozás, de nem ritkán igen veszedelmes, mert a magyart gyakorta idegenné formálja.

E részről Erdély okosabban gondolkozott, midőn ott a fejedelmek nagy áldozatokkal Európa legjelesebb tudósait, példának okáért *Alstedius*t vagy *Comenius Jánost** hívták be, de ugyanakkor azoktól, akik a köztanítói hivatalokra előmozdítottak, nem kívánták, hogy deákokká legyenek, s hogy a nemzet törvényei, melyeket minden embernek kell érteni, deák nyelven irattassanak. Nem kívánták, hogy a közigazgatás idegen nyelven vitessék, hanem a deák nyelvet egyedül a tudományokért művelvén, úgy a törvénykezés, mint a közigazgatás és törvényhozás nyelvivé a magyart tették. *Bocskainak*, *Bethlennek*, a *Rákóczyaknak*, az *Apafiaknak*,** legalább ezen tekintetre nézve igen jelesek a hazai literatúrában érdemei, jöllehet a magyar nyelvet keverték az erdélyiek a deákkal, és hogy a tisztaságra nagyobb gondot fordíthattak volna, de mindamelltt is Erdély érdeme tagadhatatlan.

Magyarországban megfordítva ment a dolog; az ausztriai ház uralkodásától kezdve a törvények

* Comenius Sárospatakon működött, Lorántffy Zsuzsánna és Rákóczy Zsigmond meghívására, 1650—54.

** Csak I. Apafi Mihályról lehet szó; fia, aki a fejedelmi trónt soha el nem foglalta, jelentéktelen ember volt. Fiatalon halt meg bécsi internáltságában.

folyvást deákul hozattak, de mivel a magyar főnemesek és nemesek sem a deák nyelvet, sem más idegen nyelvet nem tudtak, kénytelenek voltak hát az ausztriai fejedelmek a közigazgatás nagy részét nemzeti nyelven vitetni. Különösen a magyar kamara, mivel tisztviselő-emberekkel volt dolga, és ezek idegen nyelvet nem tudtak, közel az 1630 esztendeig magyar nyelven vitte dolgait, és majdnem többet írt magyarul, mint deákul. A levelezések azonban, ha magyarul mentek is, mintha a magyar társát magyarul nem is köszönthette volna: a levélnek kezdetén és végén mindig deákra fordultak, így mi napról napra fogytunk, de úgy fogytunk, hogy deákokká lettünk. Midőn József császár egyszer Sárospatakon, Zemplén vármegyében járt, mint egy hiteles tanu, a boldogult Kazinczy beszéli, az egész környékben nem találkozott magyar asszony, aki rémetül beszélni tudott volna, most pedig megfordult a dolog, és ezek a romlott karakternek jelei. Az idegen nyelveket fanulni kell, főképp azokat, melyeknek literatúrájuk van, de nem azért, hogy idegenekké legyünk. Nincs a földön egy nemzet sem, amely oly mélyre sülyedt volna, mint a magyar, akit temérdek törvény által kellett sürgetni a maga nemzeti nyelvnek használatára, úgy hogy bátran el lehet mondani, amit régen Tacitus mondott, de ma is igaz, corruptissima respublica: plurimae leges.

12. §. *Az egyházi literatúra virágzása a XVII. század kezdetén igen nagy előmeneteleket tett, de a század vége felé hanyatlani kezdett. Kik voltak a nevezetes egyházi írók a XVII. században?*

Amit Pázmány Péter, mint a római Anyaszentegyháznak Magyarországon főkormányzója, mély bölcsességgel és éleslátással elkezdett, azt halála

után több jeles egyházférfiak kötelességüknek tartották. Voltak akkor még sokáig minden vallásbélieknek jeles emberei, és jóllehet nem annyira a szent és hazafi ösztön, mint inkább a vallásbéli vetekedések, (melyek még most is nagy tüzzel vitettek), nyújtottak alkalmat időről időre a különböző írásokra, de a XVII. század közepe után ez a nemes ösztön és vetekedés is csökkenni kezdett. A római katolikus egyházra nézve ugyanis a veszedelem nem volt többé oly nagy az ellenfél részéről, mert a más vallás szabad gyakorlásának gátot vetettek, templomaikat erőszakkal elfoglalták, egyházi férfiat fogságba küldötték, és igen sokan közülök a legnagyobb ínségbe taszítottak, vagy a külföldön voltak kénytelenek menedéket keresni. Akármint titkolják vagy mázsolják a dolgot, az bizonyos, hogy Magyarországon igen nagy kegyetlenség uralkodott, pedig a vallást meggyőző és tagadhatatlan okkal, nem pedig erőszakkal kell kicsikarni. A helvetica és evangelica vallást követők csak hosszú háborgások, sok vérfolyások és huzamos erőszakoskodások által szerezhették vissza maguknak a vallás szabad gyakorlását. Mivel a dolog így lassan mehetett előre, a római katolikus papság pedig a hatalom árnyéka alatt munkás, dolgos és igyekező lenni késlelkedett, mindinkább-inkább kevesbedtek az írók, mert akik írtak is, többnyire római nyelven írtak, és a szülék megelégedtek azzal, hogy gyermekik a deák nyelv ismeretével tértek vissza az iskolákból. Elannyira fogyton fogyott a magyarul beszélők száma, hogy a XVIII. század kezdetén már ijesztetni kezdett, hogy nyelvünk ki fog enyészni, amit először a külföldiek kezdték hírleni, utóbb maguk a magyarok is szomorúan emlegettek több ízben anélkül,

hogy hát felserkentek volna. Az a nyelv tudniillik, mely csak a közbeszéd tárgya, se nem fejlődhetik, se nem tökéletesedhetik, sem remek munkák által életet magának nem ígérhet, de mihamar már beszélni is kevesen kezdik, ami az idegen nyelvek kedvezése miatt könnyen megesik: akkor már el is sorvadhat, merthogy egy nyelv könnyen kiveszhet, azt az emberi nemzet története bőven példázza. A nagy orosz birodalomban példának okáért sok különbözőféle nyelvű nép lakik, amelyeket dekretumok, úgynevezett „ukázok“ írnak le az 1780. év körül; közben azonban az orosz nyelv mindinkább terjedvén közöttük, némelyek már kivesztek, mások meg mindennap jobban pusztulnak. Így veszett ki hajdan a gallus, frankus, a hispanus nyelv; merthogy a mai francia, spanyol etc. nyelv nem a régi gallusok és hispánusok nyelve, minden ember tudja. Hasonlókép a burkus nemzet a XVII. században a német lovagrend által leigáztatván, a rend testi és pénzbeli büntetés alatt tiltotta el a burkus nyelv használatát, amiáltal az egész kiveszett. Hazánkban is szembetűnő például nagyon a kalocsai megyében, ahol ott régen horvátok laktak, de ezeket a falukat Patachich érsek megmagyarosította; mindenki, aki horvátul beszélt, 12 pálczautést kapott. Ezek ugyan kemény és erőszakos módok, melyeket helyeselni nem lehet, de itt csupán például hozatott fel, hogy nem lehetetlen valamely nyelvnek erőszakos kiirtása vagy továbbterjesztése.

Nevezetesebb írók a XVII. században az *egyházi rendből a római katolikusok között* a következők: *Pázmány Péter* esztergomi érsek és cardinális fordította Kempis Tamás munkáját a „Krisztus követéséről“ (De imitatione Christi), Bécsben

1604-ben. Azután írt egyet ilyen címmel: „Uj tudomány hamisságának bizonyítása.“ Grácban, 1605; egy magyar „Imádságos könyvet“ 1606, ami a mai napig figyelmet érdemel a magyar imádságos könyvek közt. „Monoszlai András védelmezése Gyarmathi Miklós ellen“, 1607. A „Kalauz“-a megjelent 1613. Alvinczy Péter kassai predikátor ellen írt 1614. „A csepregi szégyenvallása“, Prágában, 1616-ból; „A Szentírásról“, Bécsben, 1626-ból; „Predikációi“, nagy ívformában, Pozsonyban, 1636-ból, melyek sokáig használtattak a római katolikus papság között. *Lépes Bálint* nyitrai püspök és udvari cancellarius Prágában szintén kiadott egy „Imádságos könyvet“ 1615., melyet követett ez a munkája: „Pokoltul rettentő tükör“. Prágában 1616-ból. *Balásfy Tamás* pozsonyi prépost, boszniai püspök, több deák és magyar könyvet írt a protestánsok ellen, melyek közül legnevezetesebb a „Csepregi iskola“, 1626. *Illés András*, erdélyi püspök, kiadta a „Szenteknek életét“ magyar nyelven, mely munka többször is megjelent. *Veresmarti Mihály*, pozsonyi kanonok, több magyar vetekedő írásokat írt, úgymint „Intő és tanító levél“, 1639, „A vallásról való tanácskozás“, 1640. *Káldi György* jezsuita kiadta a „Szentírást“ magyar nyelven, 1616-ban, Bécsben. Ez a legelső teljes magyar biblia a római katolikusok részéről. Kiadta azután „Prédikációit“, Pozsonyban, 1631-ben. Kéziratai a pesti főiskola könyvtárában őriztetnek.

A protestáns írók közül leghíresebb ember volt *Szentzi Molnár Albert*, aki számtalan munkái által magát különösen kitüntette. Kiadta „Szent Dávid zsoltárait“ versekben, melyek a protestánsok isteni szolgálatjában máig használatnak. Azután egy másik munkáját, melynek címe: „Palatinusi

Katechismus.“* Kiadta újra Károli Gáspárnak „Magyar Bibliáját“, lefordította Scultetus Jánosnak** „Prédikációit“, Calvinus János „Munkáit“, melyek Hannoverában jöttek ki, 1624-ben.*** Erről a könyvről írt *Thuri*: A szent könyvek után etc. Továbbá jeles emberek voltak még *Melotai Nyilas István*, *Margitai Péter*, *Zvonarics Mihály*, *Medgyesi Pál*, *Gelei Katona István* és több mások.

13. §. *A magyar literatúrának történeti, orvosi, természettudományi és törvényi ágai a XVII. században el nem hagyattak ugyan, de mégis igen csekély előmeneteleket tettek.*

A magyar literatúra *történeti ága* főként Erdélyben igen gyakoroltatott. Az erdélyi fejedelmek tudniillik mindinkább követték a franciaországi nagy embereknek példáját, kik már ekkor a maguk viselt dolgait gondosan feljegyezték és *Memoires* név alatt vagy kiadták vagy kéziratban hagyták hátra. A francia literatúra ebben különösen gazdag, mert majd minden híres francia a maga tetteit leírta úgy, hogy históriájok legkisebb környülállásai hiteles és bő könyvekből ismerhetők meg. Magyarországbán ez a nemes érzés még nem gerjedt fel, pedig a haza jelesebb férfiainak életleírásai temérdek dolgot felvilágosíthattak volna. De nemesak hogy ez nem történt, hanem vandalusok módjára a történeti iratokat összevetépi, összezaggatják; még nem látszunk érteni, hogy minden

* Helyesebben „Palatinátusi Katechizmus“, azaz „Heidelbergi (pfalzi) Káté“. Sz. Molnár Albertnek azonban ez nem eredeti munkája, sőt még nem is az ő fordítása, csak kiadta.

** Scultetus Ábrahám, nem Sc. János.

*** Kálvinnak csak egy munkáját fordította le: az *Institutio Religionis Christianaet* és nem Hannoverában, hanem Hanoúviában, magyarosan Hanauban.

nemzet történetében él és amelyik a multját eserbahagyja, ott a nemzet azon időponttól kezdve eltűnik és elenyész. Csak néhány esztendő előtt is 600 mázsa magyar régiség küldetett a papiros-malmokba, amely pedig a nemzet történeteit s egyes familiáknak a jussait képesek lettek volna megvilágosítani. Erdélynek fejedelmei vagy maguk, vagy titoknokaik által megíraták a maguk történeteit. Így támadtak *Kemény János* maga életleírása, *Szalárdy* „Históriája“, amelyek kéziratban maradtak ránk, de kívánandó, hogy nyomtatásban is megjelenjenek. Most bizonyos veszedelmes gondolkozásmód terjedt el, mindent kinevetni, ami régi, ez pedig a korlátolt eszűségnek a jele. Okos embernek arról is kell gondolkozni: mi volt, mert azt nem tudni, mi történt, annyi mint mindig kiskorúságban maradni: „Nescire quae te puero acta sunt, est semper puerum esse“.

Magyarországban nyomtatásban csak holmi csekély krónikák jelentek meg, melyek közül egy sem nyújtott a történeti tudománynak különös gyarapodást. Ilyen volt például *Debreczeni Kovács János*nak „Magyar Krónikája“, ilyen a *Zsámbár János** és *Pethő Gergely* „Magyar Krónikája“, mely eredetikepen Zrínyi Miklósnak, a költőnek tulajdoníttatik.

Az orvosi tudományokra nézve szintén tétettek némely készülétek és leginkább a század végén *Pápai Páriz Ferencz*, ugyanaz, aki magyar „Lexikont“ adott ki, mint orvostudor több orvosi könyvecskét írt, melyek közül legnevezetesebb az, amelyik ilyen cím alatt jelent meg: „Pax corporis“, és amelynek számtalan kiadása van.

A törvénytudományra nézve: Verbötzy ma-

* Helyesen Spangár András.

gyarra fordítottatott, Bártfán és Lőcsén több ízben megjelent; továbbá Erdélyországban az úgynevezett: „Approbata et Compilata Constitutio“, mely mai napig is Erdély törvénykönyvét teszi.

A fűvésztudományra nézve, amelyet a magyarok különösen kedveltek, jelent meg néhány apróbb munka, melyek közül a „Pozsonyi kert“ leginkább érdemel figyelmet. De mindezek csak annyit bizonyítanak, hogy a magyar nemzetben megvolt ugyan a tudományok iránt táplált szeretet és akarták is a tudományosságot nemzeti nyelven terjeszteni, de az igyekezetek igen csekélyek és gyengék voltak, amit azáltal lehet valamennyire menteni, mert akkor egész Európában úgy gondolkoztak, hogy a tudományokat csak deák nyelven lehet művelni. Egy orvosdoktor azonban, *Balsaráti Vitus*,* azon különös gondolatra vetemedett, hogy a XVII. század közepe táján „Anatómiát“ írt magyar hexaméterekben, melyből, mint kéziratból, egy részt *Weszprémi István* debreczeni orvosdoktor adott ki azon munkájában, melyet a magyarországi orvosokról írt. Vagyon ugyanis a poésisnek egy különös neme, mely didaktikumnak nevezetik, ahol versekben tárgyalatik valamely tudomány. Ilyen didaktikumot írt példának okáért *Renatus Capius*, híres francia jezsuita a „Kertek műveléséről“ (*De cultura hortorum*), *Béda Hieronymus* a selyembogarak tenyésztéséről s a dohány műveléséről. De ezek a munkák mind későbbben irattak, úgyhogy *Balsaráti Vitus* az ő magyar Anatómiájával más nemzeteknek hasonló igyekezetét megelőzte.

14. §. *Egyedül a poesis volt oly szerencsés a XVII. században, hogy mindinkább közelítvén föl-*

* *Balsaráti Vitus* János.

séges czéljához, a nevededett finomabb érzés által szembetűnő előmeneteleket tett.

A XVI. századi *poesis* nyelve elég pallérozatlan és zordon volt, és a költői mesterségnek főérdemét csak a vers szótagjainak számlálásába helyezte. A XVII. századbéli költők a rendbeszedett versekben mind nagyobb előmeneteleket tettek, és már nemcsak a verssorok végződésébe kezdték helyezni a *poesis* érdemét, hanem lassan-lassan a lélek fölemelkedéseire és a képzelőtehetség gyönyörködtesítésére is ráfordították figyelmüket. *Liszi János* „Magyar Mársa“, mely a mohácsi veszedelmet írta le, bár nem ment az előbbi század hibáitól, mindamelllett inkább *poesis*, mint az előbbi század termékei.

A legnemesebb költői lélek uralkodik *Zrínyi Miklós* munkájában, melyet ő az „Adriai tengernek Syrenája“ név alatt adott ki. Ezen nagy hazafi, aki magát igen érdemessé tette munkái által, szembetűnő, hogy a jelesebb olasz költőket is olvasta. Már finomabbak benne az érzések, lélekemelők a gondolatok, elevenek a képek, csupán az sajnálatos, hogy nyelve nem eléggé csiszolt. Őt lehet a legelső magyar költőnek nevezni. Szerelmes versei, melyeket „Violá“-ról írt, igen érzékenyek. Költeményes munkái nemrég Pesten jelentek meg, két kötetben, új kiadásban. Az ő munkája az is, amely ilyen czímet visel: „Ne bánts a magyart!“, ezen mottóval: „Nemo me impune lacessit...!“ Némely kéziratok vannak *Tettes Vadasi* és *Jeszenitzei Jankovich Miklós* úr gyűjteményében is. Ez a szerencsétlen író egy vadászat alkalmával vadkan által öletett meg; egyike a XVII. század legnagyobb embereinek is igen buzgó hazafi. — *Beniczky Péter* velős mondásai szintén ezen századnak szüleményei közé tartoznak. Azonban valamennyi költőt

felülhaladott úgy főmunkáira, mint kellemetes nyelvére és költői tehetségére nézve *Gyöngyösy István* gömöri alispán, aki négyes versekben számos munkákat írt és magát oly kedvessé tudta tenni a magyar nemzet előtt, hogy az 1790. esztendőig majdnem minden magyar poéta az ő követője és tanítványa volt. Legnevezetesebb munkája néki az, mely „Kemény János“ címet visel. Ez volt a legelső magyar epepeia. Azután a „Márssal társalkodó Murányi Vénus“; a „Chariclea története“, melyet Heliodorus görög munkája után fordított. Ez a *Gyöngyösy* igen természetes és kellemetes folyamató rímes verseket írt, és az első volt nálunk, aki tisztább és tökéletesebb nyelvre törekedett, azért körülbelül az 1790. esztendőig maga volt mustrája a magyar költőknek. Versei számtalanszor kiadtak. Legesinosabb az utolsó kiadás, melyet Dugonics András, ezen tudományos egyetemben a mathesis tanítója adott ki.

A híres *Bessenyei, Báróczy, Orczy Lőrinc* báró, *Czirjék*, az „Érzékeny Levelek“ kiadója, *Barcsay Abrahám, Ányos Pál*, mind a Gyöngyösy oskolájának voltak követői.

15. §. *A magyar grammatica és lexicographia a XVII. században már jeles előmeneteleket tett.*

A magyar philologia, mely eddig sem hagyatott parlagon, de nagyszámú munkákkal nem dicsékedhetett, bátrabb szárnyakon kezdett repülni s benne a legnevezetesebb előmenetelt tette a *lexicographia* vagy *szógyűjtemény*, mintha nemzetünknek minden szavát készült volna összegyűjteni. Ezen században egyik szótár a másikat követte; s miként e hazában a hazafiak, úgy külföldön az idegenek mintegy egymással vetélkedve terjesztették el a magyar nyelv ösméretét.

Ezen században az első volt *Megiser Jeromos*, aki

„Thesaurus Polyglottus“ című munkájában, mely Frankfurtban jelent meg 1603-ban, a magyar nyelvet is beiktatta. Az 1604. esztendőben jelent meg először *Szentzi Molnár Albert* hazánkfiának deák-magyar „Szókönyve“ Norimbergában, mely azután 1611., 1621., 1645., 1694-ben újra kiadatott, és először a görög nyelvvel, későbbben pedig a némettel bővített meg. 1604-ben kijött egy hétnyelvű „Szókönyv“, melyben a magyar nyelv is bennfoglaltott. 1605-től fogva több ízben megjelent *Calepinus Ambrus* szókönyve, és e 11, majd 12 nyelvű szókönyvben a magyar nyelv is benne vagyon. 1605., 1616., 1620., 1621., 1646., 1656., 1672. 1682-ben ismét kiadatott ezen szókönyv, de ezeket a magyarok még nem igen ösmerik. 1605-ben Prágában is jelent meg bizonyos *Loderecker Pétertől* egy hétnyelvű szótár, melybe a magyar nyelvet szintén beiktatta. *Heinisch György* bártfai fi, ki Augsburgban, Németországban, tanítói hivatalt viselt, ugyanott 1616-ban egy német szótárt adott ki, melybe bele vette azonban a mi nyelvünket is; kár, hogy munkájának csak az első része (az L betűig) jelenhetett meg. Megjelent 1629-ben, Szebenben, Erdélyországban, egy kis rövid szókönyvecske; megint egy másik: Bécsben, mely 1619-től fogva négy ízben adatott ki. 1640 felé új ösvényekre tért a magyar lexicographia, amely csaknem a múlt század végéig tartott.

Az idősb Rákóczi György, Erdély fejedelme, *Comenius Ámos János* nevű híres, cseh tudós férfit nagy ajánlások mellett Magyarországra hívatta, s a sárospataki főiskolának tanítójává nevezte ki.*

* Mint fentebb említők: nem ő hívta be. I. Rákóczi György már 1648-ban meghalt. Ő is felszólította korábban, de *Comenius* akkor még nem jöhetett be.

Ez a tudós férfiú egyike volt a legjelesebb nevelőknek; nevelői írásai által annyira kitüntette magát, hogy munkái nemcsak minden európai, hanem még ázsiai, sőt amerikai nyelvekre is lefordítottak. Ő maga jóllehet megtanulta a magyar nyelvet Sáros Patakon, de nem bízott annyit ismereteiben, hogy munkáit magyarra fordította volna, hanem megkért két jeles pataki tanítót, *Csaholczi Jánost* és *Bihari Ferenczet*, akik műveit lefordították és a magyar nyelvvel is meg bővítették. Nevezetesebb munkái Comeniusnak a „*Vestibulum Januae Linguarum*“ című; a „*Janua linguarum*“ és az „*Orbis sensibulum pictus*“, szintén római és magyar nyelven, szókönyvekkel bővítve igen gyakran kiadtak. Először Sárospatakon, utóbb más nyomtatóműhelyekben; s a református vagy helvétiai vallást követőknél a XVII. és XVIII. században folyvást iskolai könyvek voltak, sőt a római katolikusoknál is, főként az „*Orbis pictus*“. Általában mint segédkönyvek még most is nagy haszonnal adatnak az ifjúság kezébe azért is, mert a deákságuk tiszta és mivel az emberi életben előjövő tárgyaknak nevezetei majdnem mind bennük foglaltatnak. 1680-ban adta ki *Menzelius Christián* legelőször Berlinben a maga „*Füvészt szótárát*“, mely megjelent 1696-ban is. Ez a külföldi tudós a füveknek magyar neveit is szótárába iktatta. Végre 1691-ben *Warmer Kristóf*, kassai hazánkfia, negyedrében egy 10 nyelvű „*Szótáracska*“ adott ki, mely a német, lengyel, cseh, belga, angol, deák, francia, olasz, spanyol és magyar nyelveket foglalja magában.

A grammatika nem kérkedhetik ugyan felette nagy előmenetellel, de mégis ez sem hagyatott parlagul. A XVII. században *Molnár Albert*, századjának jóformán legjelesebb magyar protestáns írója,

volt az első, aki Móricz hassiai Landgravius kérelmére, sőt megbízására „Magyar Grammatikát“ írt, mely Hannoviában 1606-ban, nyolczadrétben jelent meg. Ez a Móricz nagy dicsőségét helyezte abba, hogy Szent Erzsébet, II. András magyar király leánya által, aki a thüringiai Landgraviushoz ment férjhez, magyar fejedelmekkel jutott rokonságba. Ezen rokonsági köteléktől és saját vitézi indulatától buzdíttatván Móricz, mivel az akkor folyó véres háborúban a magyarok is részt vettek, megparancsolta Molnárnak, ki pártfogása alatt élt, hogy magyar grammatikát adna ki. Itthon, e hazában *Pereszlényi János* jezsuita atya szintén adott ki egy rövid magyar grammatikát, mely azután mind a XVII., mind a XVIII. században csaknem egyedül szolgált kézikönyvül a római katolikus iskolákban. A munka különös tökéletességgel nem kérkedhetik, de a magyar nyelvet mégis hibátlanul tanítja, sok más grammatikánknál többet ér, még az igeajtogatást is a maga tisztaságában tárgyalja. Egy másik szorgalmas jezsuita (?) hasonlóképpen írt magyar grammatikát, amelynek utóbb még több kiadásai is következtek. Ez a szorgalmas férfi *Kövesdi* nevet viselt. „Grammatikája“ megjelent Kassán, háromízben. Egyébaránt ezen században semminemű grammatikai vetélkedések nem voltak és a nyelvtudomány az első elemeknél állott meg. Előadni a deák nyelvre alkalmaztatva a declinációkat, conjugatiókat, comparatiókat, pronomeneket stb.; míg a syntaxisra, vagy szóösszeköttetésre majdnem semmi gond sem fordított, kivéven *Molnár Albert* munkáját, mely e tárgyra néhány helyes észrevételt foglal magában. És ott áll ma is a magyar literatúra a syntaxisra nézve, ahol hajdan állott; még most sincs olyan magyar grammatikánk, mely a szókötést a maga egész kiterjedésé-

ben a nyelv természete és rendszabásai szerint tudományosan, híven és velősen előállítaná. Mégis a XVII. századi literatúra, melyet itt béfejezünk, a XVI. századi literatúrát előmenetelre nézve tetemesen felülhaladja, bár azzal nem kérkedhetik ez a század sem, hogy valamely remek munkát szült és a tudományokban a magyar nyelvet messze előre vitte volna.

16. §. *A XVIII. század kezdetén a belső zenebonák után lassan haladhatott előre a magyar nyelv, de a nemzet lelkesedése Mária Thérézia uralkodása kezdetén minden nagyra hajlandó volt.*

A XVIII. század kezdetét egy szerencsétlen belső háború *Rákóczi Ferencz* vezérlete alatt elég siralmasá tette. Az országot részint az úgynevezett kuruczok, részint az úgynevezett labanczok elpusztították, s ezáltal temérdek károkat okoztak, amelyekből csak lassan-lassan vergődhattunk ki és ha *VI. Károly* atyai gondoskodása, szelíd és jótevő országlása a nemzet dolgait jobb rendbe nem szedi, a magyar nemzetnek még sokáig kellett volna sínylődni. Ez a dicsőséges fejedelem az, akitől minden, ami a mai Magyarországon nagy, jó és emlékezetre méltó, kezdetét veszi. Érzette ezt a nemzet, és hogy viszonthajlandóságát, s a fejedelem iránt érzett háláját kinyilatkoztassa, egy ítélőmester beszédére kész volt a Habsburg-ház örökösödési jussait az asszonyi nemre is kiterjeszteni, ami által a fiú magzatokkal szűkölködő fejedelemnek aggódásai megszűntek. A nemzet ezen hajlandósága és a fejedelemnek a nemzet iránt viseltetett jó szíve utóbb a legnemesebb tetteknek lett indítóoka. Különösen ami a literatúrát és főképen a nemzeti literatúrát illeti, ez különösen a deák munkákra nézve szép folyamatba kezdett jönni, aminek élő bizonyossága *Bél Mátyás* roppant igyekezete, mely a fejedelem

pártfogása által szép gyümölcsöket kezdett hozni. Bél oly rendkívüli geographiai munkát kezdett készíteni, hogy ha ez utóbb hajótörést nem szenvedett volna, nem lenne nemzet, mely hasonló művel dicsekedhetnék.

Ezen időkre nézve különben megjegyzendő, hogy őseink mintegy szendergésbe merültek, és kedves szokásuk szerint aludtak inkább, mintsem ébren voltak. Innen kezdett azután elterjedni a hír egész Európában, sőt nálunk is, hogy a magyar nyelv hamar el fog enyészni, miként elenyészett a burkus, melyet máma senki se beszél, és amelyből csupán két „Kathekizmus“, mely a reformáció elején adatott ki, maradt fenn. E balvéleményt, melyet a magyar nemzet saját gondatlansága terjesztett el, véletlenül eltörlötte az a hűség, mellyel a magyar királya iránt mindig viseltetett. VI. Károly ugyanis leányának a királyi széket a „Pragmatica Sanctio“ által kívánta bátorságba helyezettetni, ámbár Eugenius gyakran tanácsolta neki, hogy azon a pénzen, melyet a „Pragmatica Sanctio“ elfogadására költött, inkább hadi sereget gyűjtsön. A fejedelem kimúlása után csakugyan kétféle ellenség támadta meg *Mária Theréziát*, melyek pedig a „Pragmatica Sanctiót“ Károly életében mindnyájan szívesen elfogadták; így az ifjú királyasszony országglása kezdetén a legsiralmasabb helyzetben volt. Mindegyik szomszédja osztozkodni akart birtokaiban és mintegy el volt végezve közöttük, hogy a hatalmas uralkodó leánya trónjától megfosztassék, vagy olyan szűk korlátok közé helyeztessék, mely végső lealacsonyítását vonta volna maga után. A mennyei gondviselés azonban *Mária Therézia* férjévé *Ferencz lotharingiai herceget* tevő, egy igen jeles tudományú és mély belátású férfit, ki első vala oly szerencsés, hogy a magyar nemzetet a maga valódi

érdemeiben megismerje. Nyilván vallja ezt *Mária Thérézia* azon oklevelében, melyet a kalocsai káptalan számára adott ki, melyben azt mondja: hogy e jeles férfiú volt az, aki által a magyar nemzetben bízni, a magyar nemzetet szeretni és becsülni megtanulta. A legnagyobb veszedelemben tehát, midőn birodalmának minden határát elborította az ellenség s csaknem az összes európai uralkodók annak vesztére törekedtek, Ferencz tanácsából *Mária Thérézia* nálunk keresett menedéket. Május 14-ére, 1741-ben, Pozsonyba országgyűlést hirdetett, amelyen az igen szép és bölcs asszony nyomorúsága közepette szokatlan elszánással csecsemő gyermekével jelent meg, s itt előterjesztvén veszedelmeit, magát és családját a magyar nemzet oltalmába ajánlotta. A királyasszony ezen nyilatkozatára a nemzet képviselői lelkesedésre ragadtatván, egyszerű-lélekkel kiáltották: „Vitam et sanguinem! Moriamur pro rege nostro Maria Theresia!“ És amit lelkesedéssel végeztek, azt cselekedeteikkel azonnal be is teljesíték. Nagy sereget és nemesi felkelést ajánlva, oly sebesen, mint a villámlat, már az országgyűlés alatt egy rettenetes sereget állítottak fel, mely okos és sok magyar fővezérek alatt a veszedelem helyére sietve, előbb diadalmaskodott, mintsem az ellenfelek magukat összekapcsolhatták volna. *Mária Thérézia* e győzelmek által — igen csekély áldozatokkal — thronusát megszilárdította és Európa csodálkozására mindig örömet szerette vallani, hogy megrendült királyi székének fennmaradását a magyar nemzet igazi hajlandóságának és hűségének köszöni. Ettől az időponttól kezdve nemzetünk híressé lett egész Európában s a királyi herczeg, I. Ferencz nemcsak fölvette a magyar ruhát, hanem ő és gyermekei magyarul kezdetek tanulni. És minő belső öröme lehetett a nemzetnek,

midőn Károly herczeg az országgyűlés követeit magyar beszéddel fogadta.

Az ilyen fényes példákra végre a magyar nemzet maga is kezdette nyelvét megbecsülni; előkelői kezdtek magyar munkákat írni és kiadni, és mivel a francia kultúra volt akkor a legnagyobb virágzásban, a magyar főurak is leginkább ezt követték. Kitüntek közülük: *Orczy Lőrincz* báró és generális, *Barcsay Abrahám*, az erdélyi fejedelmi vérből származó férfi, szinte katonai szolgálatban, továbbá *Haller gróf*, a „Telemach“ fordítója. S amit ezek szerencsére elkezdettek, azt buzgón folytatták mások, sőt literatúránk ezen elővitelében legnevezetesebb részt vettek a magyar királyi nemes testőrző seregnek tisztjei. Mária Therézia tudniillik egyetlen alkalmatosságot sem mulasztott el, mely által háládatosságot a magyar nemzet iránt kinyilatkoztassa; azonkívül, hogy a polgári érdem jutalmául a „Szent István jeles vitézi rendet“ alapította és ezen *Pesti főoskolának talpkövé*t valóságos királyi bőkezűséggel letette s még a maga személyének őrzésére is „Testőrző sereget“ alkotott a magyar nemesi ifjúságból, kiknek tökéletesedésekre minden úton-módon ügyelt. Nyelvekre taníttatta, tisztí ranggal a sereghez bocsátotta, vagy követségi írások elvitelére és elhozására használta őket, hogy ezen utazások által is gyarapíthassák ösméreteiket. Ezen dicső intézetnek köszönhetjük már most mindazokat, miket a halhatatlan *Bessenyeiek*, *Báróczyak* és *Czirjékek* etc. a magyar literatúra virágzására munkáltak. Tudni kell azonban, hogy mindezek a literatúrában is főként a poésist illették és hogy ezen időszaknak legszebb és érettebb gyümölcse *Ányos Pálnak*, egy igen érzékeny szívű, szelíd érzésű és kellemetes nyelvű magyar költőnek versei

voltak. A Remete Szent Pál szerzetének volt ő szerzetese, akivel a többiek nem mérkőzhetnek, jóllehet nekik is sok érdemeik vannak. *Ányos Pál* verseit, halála után, kiadta Bacsányi János Bécsben.

ÖTÖDIK IDŐSZAKASZ.

17. §. II. *József császár uralkodása a német nyelv erőszakos behozatala által új életet önt a magyar nyelv tudományos művelésébe, de nyelvünk mindamellett inkább csak fordítások által gyarapodik ezen időben.*

II. *József császár* a természettől igen jó szívet és szándékot örökölt s minden törekedése arra célzott, hogy népét boldoggá és műveltté tehesse. Igen súlyos tisztnek tekintvén az országlást, nagy gondal készítette magát elő rája, azonkívül, hogy könyvek olvasásába és tanulásába helyezte fő gyönyörűségét, a takarékosságba pedig királyi fényét. Még anyja életében nagy figyelemmel bejárta Európának majdnem minden nevezetesebb tartományát és valamit a külföldön hasznosat és jót látott, azt oly szándékkal jegyzette föl magának, hogy egykor azokkal népeit is boldogítani fogja. Hogy a legjobb szándék is hajótörést szenvedhet, ennek *József* eleven tanupéldája. A fejedelem minden szükséges adományokkal készen állott minden jót és nagyot behozni, de nem voltak érettek még rá az alattvalói, akiknek *József* rendelkezéseit, mint a legfőbb jót, hálásan kellett volna elfogadni. Arra nézve tudniillik, hogy valamely nemzet állandó előmenetelt tehessen, szükséges, hogy nemcsak a fejedelem, hanem a nép is el legyen rá készülve. Így annál súlyosabb volt *József* helyzete,

mert édesanyja uralmát szerették a népek, és ha valaha őszinte könnyek folytak egy fejedelem halála felett, akkor bizonyosan *Mária Therézia* volt azon szerencsés, kit népei a legfájóbb szívből gyászoltak és méltán, mert ezen asszony oly nagy lélekkel országlott, hogy a legjelesebb férfi fejedelmeknek tükörül szolgálhatott. Midőn *II. József* édesanyja halála után a trónt elfoglalta, jó szándékait azonnal törekedett végrehajtani: alattvalóit okosakká, műveltekké és boldogokká akarta tenni, megfélelkezvén arról, hogy az emberek természetük szerint sohasem képesek egyforma kifejlésre jutni; megfélelkezvén, hogy nem tanácsos, sőt veszedelmes, ha a státusban minden ember egyforma esinosodásra tesz szert, hogy a kultúrának kinek-kinek a saját sorsához és helyhezteséséhez kell szabva lenni. Mi lenne példának okáért, ha mindegyik ember könyvíró lenne? Hozzájárult még ezekhez az is, hogy *József* sebes lépésekkel akarta alattvalóit boldogítani; nyakra-főre követelte egyik újítást a másik után, amiket sok népe nem volt képes átállatni s némely szándékainak ellentállott, sőt egészen föl akarta azokat forgatni. Így Magyarországon is, mivel a vallás szentségét nagyon tisztelte, hogy saját kezei megkötözve ne lennének, nem koronáztatta magát esküvés által királlyá, minek folytán a magyar nemzet szívét magától elidegenítette, mert mindenki félt, hogy fel fogja az ország alkotmányát forgatni. És valóban, *József* fel is forgatta a polgári rendet; a vármegyéket újra felosztotta, többeket egy kormány alá rendelt; a porlekedést más sinórmérték alá vonta: szóval annyi újításokat tett, hogy népei alig győzték végrehajtani rendelkezéseit. Hasonlóképen járt a nyelvvel is. *József*, mint mondani szokták, gyomrából gyűlölte a kihalt római nyelvet, tehát paran-

esot adott a Magyar Udvari Kancelláriának, hogy ezentúl az ország kormányának nyelve a magyar legyen. Ez azonban meg akará győzni Ötet, hogy hazánkban, ahol csaknem minden törvény és oklevél római nyelven van írva, ezen nyelvet a közigazgatástól elszakasztani nem lehet; s hogy a fejedelem akaratát annál inkább megakadályozná, egyebek között azon okadatolással élt, hogy a magyar nyelv nem alkalmas a közszükségletek tárgyalására. A fejedelem hevessege gyűlölte a skolasztikai vitatkozásokat, és mivel már kinyilatkoztatta saját véleményét, hogy ő iskolai leczkéket venni nem akar, most azt rendelé el, hogy ezentúl, mivel a római nyelvet nem szenved: Magyarországon is mindenek német nyelven vitessenek. E rendelet kihirdetése egyszerre nagy izgalomba hozta az egész magyar nemzetet, amelynek tisztviselői akkor még nem voltak annyira járatosak a német nyelvben, hogy azon a közdolgokat tárgyalhatták volna. Számtalan felírások küldettek tehát a fejedelemhez, melyek mind a deák nyelvet sürgették s némelyek még azon okkal is éltek, hogy sok tisztviselőnek hivatalát kellene elveszítenie, hogyha a rendelet végrehajthatnék. *József* ekkor felhevülvén, megparancsolta, hogy aki három esztendő alatt a német nyelvet meg nem tanulja, hivatalából elbocsájtatik. Úgy is történt; számtalan érdemes és közszolgálatban kiváló férfiú vagy önként lemondott, vagy hivatalát kénytelen volt odahagyni. Elkezdve az elemi oskoláktól, minden oktatás német nyelven történt. Látván ezeket a magyarok, azon gondolatra vetemedtek, hogy *József* császár a nemzeti nyelvet kiirtani szándékozik. Most már minden magyar azon szorgalmatoskodott: mivel akadályozhatná meg ezen veszedelmes törekvést. De *József*nek ilyen szándék eszébe se jutott

volt, ami onnan világos, mivel ő egyenesen megparancsolta, hogy a német nyelven kiadott rendeletek minden nemzeti nyelvre lefordíttassanak. Az első magyar törvénykönyv is, melyet kimutatni lehet, *József császár* uralkodása alatt készült. József főntemlített rendeletének kiadása előtt egyenesen megparancsolta, hogy a magyar nyelv az iskolákban éppúgy taníttassék, mint a német, mindamellett a fejedelem szándékát mindenki másra magyarázta. Nem is lehet tagadni, hogy a következés az lett volna, amit a közvélemény állított, hogy mivel a magyar nyelvre szükség nem vala, csak a németre, ebből nyelvünk elhanyagolása, viszont a németnek uralkodása jött volna. Ekkor azok is, akik elébb aluszékonyan mivelték a magyar nyelvet, most annak védelmére kezet fogtak, de mégis csak úgy, hogy a deák nyelvnek szeretetét, művelését és szükségét igazán feláldozni nem tudták. Magyarországon ezen erőszakos állapotok csak szívelidegenedéseket szültek, de belső mozgásokra nem adtak alkalmat; Belgiumban azonban lázadásokat támasztottak. Ekkor látta csak a császár, hogy hirtelenül cselekedett és akkor mondá: „Ha homályosan akarnak gondolkozni, maradjanak homályosságban!” Átlátta, hogy a népet előbb nevelni és készíteni kell, halála előtt tehát minden rendelését, hármat kivéve, visszavont, s a magyar nemzetnek egy magyarnyelvű resolútióban megígérte, hogy országgyűlést fog tartani és magát meg fogja koronáztatni; egyben megparancsolta, hogy minden az azelőtti állapotba helyeztessék vissza. Ezáltal jó és emberies szívének adta tanúbizonyságát, de minden kiváló szándékának véget vetett a halál.

Ettől az időponttól kezdve a magyarok nemzeti nyelvükre mint egy kincsre, amelyet el lehet veszí-

teni, a legnagyobb gonddal vigyáztak. Annak a rendeletnek, melyben *József* a német nyelvet községesse tette, azt mondja a bevezetésében: „Usus linguae mortuae in manipulatione publica, regni negotiorum, ostendit nationem necdum recutum culturae attigisse gradum“. És ebben igaza is volt, de amit mondott, azt a magyarok még az ő halála után sem tudták felfogni. „Maradjon meg a régi“, ez volt a közgondolkodás, azért *József* halála után ismét a deák nyelv lett a közigazgatás nyelve, de mellette már a magyar nyelv és irodalom tanítása is törvénnyel sürgettetett az osztrákban. — Midőn a nagy nyelvész *Révai*, *József* császárt éppen akkor, mikor a német nyelvet behozta, fölkererte egy *Magyar Tudományös Társaság* felállítására, ez így válaszolt neki: „Ti azt gondoljátok, hogy a nyelveket ki akarom irtani; ti irántam igazságtalanok vagytok, én az udvari Cancellaria véleményére bíztam a dolgot, de ott azt mondták, hogy a magyar nyelv még nem alkalmas, azért hoztam be a német nyelvet, mert az alkalmas“. Mindazonáltal megígérte *Révainak*, hogy egy *Tudós Társaság* felállítása iránt mindent meg fog tenni.

18. §. *A magyar nyelv virágzása I. Ferencz uralkodása alatt.*

Amit Tacitus mondott, hogy a köztársaság legveszedelmesebb helyzetében szokott a legtöbb törvény támadni, azt *József császár* uralkodása után joggal lehetett Magyarországra alkalmaztatni. Ha előbb sok jeles tisztviselőnek azért kellett hivatalát elhagynia, mivel németül nem tudott, most viszont azon panaszkodtak a hazafiak, hogy alig voltak főuraink, akik magyarul beszélni tudtak volna. Így példának okáért az 1790-i országgyűlésen csaknem egyedül az *Orczy-bárók* ismerték már a nemzeti

nyelvet. Ahol pedig a karakter, mely az embert emberré teszi, hiányzik, ott az ész az indulatok, a lelki gyöngeségek játéka lesz. A *József császár* legjobb szándékból tett rendelkezései olyan lealjasodásra vezették a magyar nemzetnek nagyrészét, hogy nemzetiségének magas ideáját nem volt képes többé felfogni. Hogy ezen erkölcsi süllyedésnek gát vettetnék, az egész Európában, sőt talán a földkerekségén hallatlan példával 1790-től fogva csaknem folyvást, minden országgyűlésben törvény által kellett sürgetni apáinkat, hogy nemzeti nyelvüket tanulják. De ezen törvényeknek minden jó szándék mellett is igen csekély sikere lett, mert a romlottság a törvényt sem bírja tiszteletben tartani; másfelől hiábavalók a törvények, ha azok az élettől megcsaltnak és foganatban nem tétetnek. A dolgok ilyen rossz helyzetében valósággal a mennyei gondviselés kísérte a magyar nemzetet, amidőn néhány nagy és jeles férfiakat adott néki; olyan férfiakat, akiket igazán lelki tökéletesség, bátorság, nemes és nagy indulatok különböztettek meg s amilyenek minden században igen ritkák szoktak lenni és mennél ritkébbak, annál nagyobb jótévői az emberi nemzetnek. Ezen nagy embereink között, sőt az ilyen nagy emberek között is elsőnek számíthatjuk *Széchenyi Ferencz grófot*, boldogult hazánkfiát, aki meggyőződve arról, hogy a magyar nemzetet egyedül a tudományos műveltség szűke és a valódi értelem kifejlésének akadályozása teszi oly alacsony állapotba: nagy áldozatokkal egy igen jeles könyvgyűjteményt gyűjtött, amelybe csak a magyarokról szóló könyveket vette föl. Ezáltal ő vetette meg Európában legelsőül egy tiszta nemzeti intézetnek talpkövét, melyet utóbb majdnem minden nemzet követett. Ezen gyűjteményét a hazának ajándékozta, me-

lyet egy más nagylelkű férfiú nemsokára még nagyobb kiterjedésben nemzeti intézetté emelt. A nagylelkű gróf ugyanis csak a nemzetet illető könyveket, pénzeket, czímereket és földabroszokat etc. gyűjtötte össze, a *haza fenséges nádorispánja, József* pedig pártfogása alá vette ezen hasznos intézetet. Tapasztalt dolog a magyarnál, hogyha egy elkezd valamit, a többi is mindjárt felébred, ezért egy másik nemes hazafi, *Marczibányi István*, belső titkos tanácsos, egyenesen a magyar nyelvet illető intézetet vett pártfogás alá, s egy nem nagy summát, de szép áldozatot tett a haza oltárára azáltal, hogy a tudományos kérdések legjobb megfejtőinek évenként pénzbeli jutalmat adatott. A nádorispán ezen hazafiságot oly nagy tisztelettel fogadta, hogy önkényt ajánlotta magát ezen jutalom kiosztására. Most vala az első eset, hogy magyar írók nyilvános jutalmat a magyar király testvérének kezéből fogadtak és hogy a királyi udvarnál fényesen megvendégeltettek; ezáltal mutatván a kegyelmes Herceget, hogy hogyan kell megbecsülni azokat, kik a tudományokat előmozdítják. De a dolog még itt nem állapódott meg, mert a mennyei gondviselés egy igen nevezetes író ajándékozott a magyar nemzetnek. Ezen író, ki nemzetünk kifejlésére olyan nagy befolyást gyakorolt: *Kisfaludy Sándor* volt. Ifjúságában a bécsi magyar gárdánál szolgálván és ott az európai jelesebb költők munkái által szívét és eszét kiművelvén, a haza védelmére fegyvert fogott s mint katona a francia háborúban fogságba esett. Így bejárta Francia- és Olaszország szebb tartományait, bejárta mindazon nevezetes helyeket, melyeket a XIV. században Petrarca remek művei által a tisztelet tárgyává tett. Éppen ezeken a helyeken készítette azon

munkáját, melyet „Himfy szerelmei“ név alatt kiadott. A tiszta, lelkesedett szerelmet vévén poésise tárgyául, valódi klasszikus tollal írta le azt. Ez a könyv már úgy van szerkesztve, hogy minden műveltebb asszony a kezébe vehette. Azok is, akik elébb magyar munkákat nem olvastak, ezen költő műveit forгатni kezdték; sőt több idegen ezen munkáért tanult meg magyarul, névszerint *Chasteller* generális (Schattler). A „Kersegő szerelmet“ követte Himfy „Boldog szerelmé“-nek története. Itt is egy igen alkalmas tárgyat választott a lángeszű író, tudniillik a műveltebb magyar helyzetét, sorsát és annak hazafiúi érzéseit festi. Ezen két munka által, amelyeket még nemzeti énekekkel, regékkel szaporított, nagy befolyást gyakorolt a nemzet finomodására s jól lehet *Virág*, *Szabó*, *Rájn* is jeles érdemeket szereztek maguknak, olyan nagy befolyást mégsem tettek, mint *Kisfaludy*. A nádorispán ezen érdemeit tekintvén, annyira megkülönböztette, hogy akkor, mikor a nemesség fegyverhez nyúlt, őt katonai segédjévé választotta és megbízta, hogy a felkelő nemesi seregnek történetét magyar nyelven írja meg.

Őt követte a már előbbi században említett *Kazinczy Ferencz*, aki bátor lélekkel törte össze azokat a bilincseket, melyekbe némelyek a magyar nyelvet vetni törekedtek. Irodalmunkban ezáltal új forradalom és egy nagy hevességgel folytatott pör keletkezett; de éppen azt akarta *Kazinczy*. A kérdéseket minden oldalról megvilágító eltéréseknek és vitáknak kellett támadniok, hogy az irodalom érdekében új korszak keletkezzék. *Kazinczy* kezdetben fordítások útján készítette erre elő az utat, s munkái („Tövises és virágok“, „Poétai berek“) által a dolgot még tovább terjesztette, s egy „Mondolat“ című

polemikus iratra nyújtott alkalmat, mely szatirikus műben mind ő, mind *Berzsenyi* kigúnyoltatnak. Ezután mind ritkábbak lettek az ő ellenfelei, ellenben követőinek száma napról-napra növekedett. Művei kilencz kötetre rúgnak.

Berzsenyi Dániel páratlan csillag volt a magyar literatúra horizontján. Az ő tüzes érzéseit és indulatait a saját kebléből merítette és görög klasszicitásával tüntette ki magát. *Szemere Pál* szabatos és kellemesen hangzó verseket írt, főleg olyanokat, amelyek „szonett“ nevet viselnek. *Kis János* filozófus poéta. *Teleky Ferencz* grófnak versei nincsenek ugyan tökéletes klasszicitással felruházva, de amiatt a szép lélek miatt, amely bennük uralkodik, méltóak a dícséretre. *Fáy*, mint szellemes meseíró, méltán nyert hírnevet. *Döbrentei* és *Vitkovics* a nemzeti kultúrát kiváló műveikkel szintén magasabb fokra emelték.

De *Kisfaludy Károly*, Sándor testvére, ama kiváló tehetségek mellett, amelyekkel a természet felruházta, mint valami páratlan üstökös ragyog a magyar literatúra csillagai közt. 1819- és 1820-ban drámai művekkel kezdte meg irodalmi pályáját. Ámbár ezekben még több hiányt lehetett találni, de a fáradhatatlan író, ízlését folytonosan művelve, tudományos ismereteit gyarapítva, a tökéletességnek mindig nagyobb fokára küzdötte fel magát. És valóban, *Kisfaludy Károly* a legjobb drámaírója volt a magyar nemzetnek, de elégiái, himnuszai, szatirikus versei, allegóriái és különböző elbeszélései is bizonyosságot tesznek az ő kimeríthetlen szelleméről. Nagy befolyást gyakorolt hazai kultúránkra nemzeti irányban az az időszaki, belletrisztikai mű (Almanach), az úgynevezett „Auróra“, amelyet szintén *Kisfaludy Károly*, 1822-ben alapított. A nemzet legkiválóbb szellemei növelték dol-

gozataikkal e vállalatnak benső értékét és ily módon a hazának több lelkes fia vált benne ismeretessé.

Kölcsey egyike azoknak, akit a romantikus költészetben honfitársai közül eddig senki sem ért utól és aki egyúttal igen kiváló kritikus volt. *Bajza* tiszta és kellemetes nyelven ömlő verseket írt, de a lírikus költészetben a tetőpontot *Vörösmarty Mihály* érte el, lelkesítve majd egy Osszian, majd egy Calderon szellemétől: saját eredetiségével tündökölt.

Különös dicsősége ennek a kornak, hogy benne zendült meg a magyar Kalliope lantja. És valóban, bámulatraméltó a tökéletességnek az a magasztos foka, amelyre a magyar éposz már most felküzdötte magát és ha még nem is érte el, minden bizonynyal megközelítette a tetőpontot. Írt époszt *Döbrentey*, ilyen címmel: „A kenyérmezei diadal“, mely az „Aurora“ évkönyv I. kötetében jelent meg. Ez a mű főképp azért érdemel említést, mert általa mások még jelesebb munkák írására ösztönöztettek. Így *Székely Sándor*, 1823-ban a „Hébé“-nek nevezett almanachban adta ki époszát ilyen címmel: „A székelyek Erdélyben“. Ez a mű a legfényesebb tanuságát nyújtja annak az istenáldotta tehetségnek és ritka hivatottságnak, amely az époszíráshoz annyira szükséges. Ez a szerencsés példa nem maradt követők nélkül. Kevéssel utóbb *Czuczor* és *Vörösmarty*, amaz a régi időket melancholikus lélekkel felújítva, emez pedig vulkanikus kebellet megáldva: együtt léptek a porondra. *Czuczor* az „Augsburgi ütközet“-et (910) és az „Aradi gyűlés“-t (1136) énekl meg, *Vörösmarty* meg „Zalán futásá“-t, a kunok vereségét „Cserhalomnál“ (1070) írja le klaszszikus tollal. Ehhez a két koszorús költőhöz méltán számíthatjuk hozzá *Horváth Andrást*, aki az ő „Zircz emlékezete“ című művét már 1814-ben kiadta.

és végül „Árpád“ című eposzáért övezte babér halántékait.

A kötetlen *ékesszólásban* sem maradt hátra a magyar nemzet, mert hiszen vannak hazánkban orátorok, kik úgy az egyházi, mint a világi szónoklásban mind a nyelv tisztasága, mind a világos és logikus okfejtés dolgában kimagaslanak és méltán ünnepeletnek. Az egyházi szónokok közül kiválók: *Horváth János, Majer József* és *Zombory* (?), akinek műveit összegyűjtötte és kiadta Szalay Imre. A világiak között: *Kölcsey, Deák, gróf Széchenyi* és sok más. A didaktikus prózában: *Kazinczy, Horvát István, gróf Teleky József, Horváth András, Kis János, Kölcsey, Guzmics, Schedel* és mások. A teológiában: *Horváth János, báró Szepessy Ignác* pécsi püspök; a filozófiában *Fejér György, Imre János, Horváth Cyrill*. A történetírásban utat tört *Virág Benedek*; a jelenkoriban a bámulatos tudományú *Horvát István* válik ki, aki a külföldön is nagy hírnevet szerzett magának,* utána pedig *Péczeley, Horváth Mihály* és *Bajza* szereztek maguknak műveikkel nagy érdemeket.

Mindezeket nyomon követte magának az uralkodónak nagylelkűsége. *Ferencz király* tudniillik nemcsak törvények által, hanem saját személyes érzései szerint is kívánta, hogy a magyar nemzetiség életre kapjon, és az lehetett néki legnagyobb öröme, hogy mi magyarok valóban elmondhattuk, hogy az ő országlása alatt többet éltünk, mint valamennyi más fejedelmeink alatt. A király példáját követte a királyné, aki, midőn erdélyi útja alatt némely dámák, egy különben tiszteletreméltó magyar úri-asszonyt, mivel németül nem tudott, nevetségessé

* E méltató szavak bizonyára a hű tanítvány betoldásai.

akartak tenni, egész lelkesedéssel így szólt: „Idegen nyelveket beszélni igen szép, de a nemzeti nyelvet nem tudni szégyen“; amely szavának igen jeles következményei lettek. Azonkívül azt is érdeméül lehet tulajdonítani, hogy az „Aurora“ nevű nemzeti intézetet pártfogásába vette.

Így egyik nemes cselekedet a másikat vonta maga után. Mivel belátták a hazafiak, hogy a nemzeti törekvés és szándék a király előtt is pártfogást talál, azért 1801-től fogva a magyar nyelv bévitele a közdolgok intézésébe, továbbá a belátás mindegyik országgyűlésen: nagyobb-nagyobb előmenetelt tett. Végre az 1825. évi országgyűlésen halhatatlan érdemű *Széchenyink* nem kisebblelkű fia, *Széchenyi István*, bőkezűsége által a „Magyar Tudós Társaság“ talpkövét is letette, azon társaságét, melyet *Révai Miklós* annyira sürgetett, és amelynek érdekében némely tehetősebb hazafi, — kik között első helyen Marczibányi említendő, — példájukkal már előtte jártak és amely az 1826—27. évi országgyűlés 11. törvénycikké által királyi szentesítést is nyert. Ez a társaság a különböző tudományos tárgyakra vonatkozóan hat sectióra osztatott fel, úgymint: filológaiakra, filozófiakra, történelmiakra, matematikaira, jogtudományokra és fizikaira s úgy a nyelvnek, mint magának a nemzetnek tudományos művelésére, s a tudományok terjesztésére már most kiváló előmeneteleket tett s az uralkodóház védnöksége alatt a nemzetnek idővel nagyobb dicsőséget fog szerezni. Ugyane társaságnak ajándékozta *gróf Teleky József* az ő 30.000 könyvnél többet magában foglaló bibliothékáját.

Végül még meg kell említenünk, hogy *I. Ferencz* uralkodása alatt az 1832—36. évi országgyűlés III. törvénycikkében elhatározott, hogy ezentúl a törvények eredeti szövegének s kétes esetekben: döntő

érvényűnek a magyar tartassék. Miután azon kiváló befolyású „Tudós Társaság“ szerveztetett, dicsőségesen uralkodó *V. Ferdinánd* öfelsége törvényei által nyelvünk fokozatosan diplomatikai nyelvvé, a törvények, közigazgatás és a nyilvános tanítás nyelvivé emeltetett, miáltal úgy tudományos kultúránk, mint tökéletesedésünk szinte minden időkre oly rendkívüli és oly nagyszerű növekedést nyert, hogy *V. Ferdinánd* alatt a magyar nyelv és irodalom szempontjából méltán új korszak kezdődhetik.

NÉVMUTATÓ.

<p>Aba Sámuel 56, 62
Abádi Benedek 90
Adalbertus prágai püspök 56
Aeneas Sylvius 73
Albericus 59
Albert magyar király 70, 72
Alstedius 107
Alvinczi Péter 111
Amalazunta 60
II. András 54, 65, 66
III. András 62, 65, 66
Apaffyak 107
Aranyosi Gellértfi 69
Argirius 97
Arnulphus bajor herceg 56
Attila 54, 65, 66
Augustus császár 99
Aurora 133
Ádám 32
Álmos herceg 63
Ányos Pál 116, 123, 124
Ármány 53
Árpád 29</p>	<p>Bártfay 100
Báróczy Sándor 116, 123
Báthory András püspök 74
Báthory László 69
Beniczky Péter 115
Béda Hieronymus 114
Berthold 57
Berzsényi Dániel 132
Bessenyei György 116, 123
Bethlenek 107
Beythe András 94
Beythe István 94
I. Béla király 63
Béla király névtelen jegyzője
31, 52, 55, 57, 64
Bél Mátyás 120, 121
Bihari Ferenc 118
Bocskaiak 107
Bod Péter 28
Bonfinius 71, 74
Bölcs Leó 48, 52
Bulcsú (püspök) 56
Budai krónika 53</p>
<p>Bacsányi János 28
Bajza József 133, 134
Balásfi Tamás 111
Balsaráti Vitus János 114
Bandurius Anselmus 48
Barcsay Ábrahám 116, 123
Bartalits plébános 75
Batizi András 95
Batthyány országbíró 60</p>	<p>Caesar 99, 101
Czirjék Mihály 116, 123
Comenius 107, 117
Const. Porphy. 40, 48, 49,
52, 53
Cornides D. 65
Curtius 100
Cuspinianus 74
Czuczor Gergely 133</p>

- Csáktornyai Mátyás 97
 Csáthi Demeter 65
 Cserényi Mihály 97
- Deák Ferenc 134
 Debreczeni Kováts János 113
 Decius Barrovius 101
 Detre (haláltalan) 55
 Dévai Biró Mátyás 95
 Szent Domonkos-szerzet 90
 Döbrentei Gábor 132, 133
 Dugonics András 115
- Eckehardus 50, (ifj.) 51, 54
 Esküforma Nagy Lajos idejéből 71
- Fáy András 132
 Fáy János 95
 Fazekas Miklós 97
 Fejér György 134
 Fejérvári főiskola 80
 Félegyházi Tamás 90, 92
 I. Ferdinánd 86, 87, 94
 II. Ferdinánd 87, 104
 III. Ferdinánd 86
 V. Ferdinánd 47, 136
 I. Ferenc 47, 128, 134
 Ferrarius 69
 Fischer 55
- Gallus Anaxius 85, 92
 Gelei Katona István 112
 Gerbert 56
 Szent Gerlé (Gellért) 57, 58, 63, 66
 Géza vezér 54, 56
 Gisela 56
 Goldast 73
 Guzmics Izidor 134
- Gyarmathi Miklós 111
 Gyöngyösy István 116
 Gyula (Julius) vezér 55, 56
- Haller László 123
 Halottas Beszéd 66
 Hainiss György 100
 Hedvig 72
 Heinisch György 117
 Heltai Gáspár 89, 94, 96, 97
 II. Henrik 56
 Hesiodusz 39
 Hess András 82, 83
 Hirschauai krónika 72
 Homerosz 43, 94
 Horatius 60
 Horváth András (Endre) 133, 134
 Horváth Ádám (pálóczi) 50
 Horváth Cyrill 134
 Horvát István 65, 68, 75, 88, 97, 134
 Horváth János 134
 Horváth Mihály 134
 Hunyadi János 73
- Illés András 111
 Szent Imre 56
 Imre János 134
 Szent István 67
- Janus Pannonius 100
 Jankovich Miklós 83, 93, 95, 100, 115
 Jász nemzet 40
 Jézus társasága 82, 104
 Jornandes 40
 II. József 44, 46, 47, 108, 124, 125, 126, 127, 128, 129

- József nádor 130
 Justinus 34, 63, 101
 II. Juliusz pápa 76
- Kabarok 49
 Kaján 32
 Kazai Karácsony 71
 Kazinczy Ferenc 28, 95, 108, 131, 134
 Kádár historiája 97
 Káldi György 69, 103, 111
 Kálmán király 59, 63
 IV. Károly császár 72
 VI. (III.) Károly császár 120, 121
 Károli Gáspár 90, 112
 Kemény János 113
 Kempis Tamás 110
 Khazarok 49
 Kinizsi Pál 74
 Kisfaludy Károly 132
 Kisfaludy Sándor 130, 131
 Kis János 132, 134
 Klingsor 54
 Komjáthi Benedek 84, 89
 Koppány 56
 Kölcsey Ferenc 133, 134
 Kövesdi Pál 119
 Kultsár György 92
 Kún László 58, 65
 Kún nemzet 39
- II. Lajos 91
 Szent László 63
 X. Leó 77
 I. Leopold 88
 Lépes Bálint 111
 Liszti János 115
 Literatura 27
 Literaria (historia) 27
- Literatura (magyar) 27
 Loderecker Péter 117
 Luther Márton 77, 78, 80
- Magyar nemzet 38, 39
 Magyar udvari kancellária 46, 47
 Magyar Tudom. Társaság 128
 Magyar társ. tud. 134
 Manes 53
 Manicheizmus 53
 Marczibányi István 130
 Margitai Péter 112
 Martinus Gallus 34
 Maximilián 71, 86, 87
 Mária királyné 68
 Mária Thérézia 120, 121, 122, 125
 Mátyás király 48, 62, 68, 70, 73, 74, 76, 82, 83, 91, 92
 II. Mátyás 86, 87, 88
 Medgyesi Pál 112
 Medici-ház 76
 Megiser Jeromos 116
 Melancton Fülöp 80
 Melotai Nyilas István 112
 Menzelius Christián 118
 Meursius 48
 Méliusz Juhász Péter 90, 92, 94
 Michaël de Hungaria 92
 Mihály szerzetes 91
 Molnár János 98
 Móríc hassiai fejedelem 119
 Monoszlai András 92, 111
- Nagybánczai Mátyás 97
 Nagy Károly császár 63, 65
 Nagy Lajos magyar király 72, 74

- Nagyszombati főiskola 82, 104
 Nádasy Tamás 84, 85
 Nesztor 41
 Névtelen ferences 92
 Nicephorus Callistus 54
 Nyári Ferenc 88

 Odilo 63
 Oláh Miklós érsek 92
 Orczy Lőrinc 116, 123
 Oswald szerzetes 91
 Oromaszdesz 53
 Ottó (magyar király) 45
 Ottó császár 63
 Ovidius 101

 Palócok 41, 49
 Palugyai 75
 Pál dominikánus 58
 Patachich érsek 110
 Pápai Páriz Ferenc 113
 Pápay Sámuel 28
 Pázmány Péter 88, 103, 104, 108, 110
 Pécsi főiskola 80
 Perényi-ház 89
 Pereszlényi János 119
 Pesti főiskola 123
 Pesti Gábor 89, 95
 Pethő Gergely 113
 Péczely József (id.) 134
 Péter király 62
 Piligrinus 56
 Plinius 43
 Posthumus (V.) László király 73
 Pozsonyi főiskola 79
 Pray György 65, 69
 Priscos Rhetor 40
 Ptolemaeus Geographus 41
 Rajnis József 98, 131
 Ráday Gedeon 98
 Rákóczyak 107
 II. Rákóczy Ferenc 120
 I. Rákóczy György 117
 Reiske János 48
 Reformáció 46, 69, 72, 74, 75, 78, 79, 91
 Remete Szent Pál 69
 Renatus Capinus 114
 Révai Miklós 65, 67, 68, 135
 Róbert Károly 45, 60, 68, 70, 72, 74
 Roland 65, 74
 Rudolf császár 88

 Salamon 56
 Sallustius 101
 Sambucus 74
 Sarolta 56
 Sándor István 28, 68
 Schedel Ferenc 134
 Scultetus Abrahám 112
 Seraphinus 59
 Sínai Miklós 95
 Sophokles 101
 Spangár (Zsámbár) András 113
 Subich 65
 II. Sylvester 56
 Sylvester (Erdősi) János 85, 87, 90, 94, 96, 97, 98
 Szabó Dávid (Baróti) 28, 98, 131
 Szalay Imre 134
 Szalárdi János 113
 Széchenyi Ferenc gróf 129

- Széchenyi István 134, 135
 Szeder Fábián János 50
 Szegváry 28
 Szelepcsényi György 104
 Szemere Pál 132
 Szent István 111, 117, 118, 119
 Szent István 45, 56, 59, 60, 62
 Szepessy Ignác báró 134
 Szeth 32
 Székelyek 41
 Székely István (Benczédi) 65, 98
 Székely Sándor (aranyosrákosi) 133
 Szikszói Kovács Basilius 95
 Tacitus 100
 Taxony 56
 Telegdi János 92
 Telegdi Miklós 91
 Teleky Ferenc gróf 132
 Teleky József gróf 71, 134, 135
 Teleky László gróf 65
 Teleky Sámuel gróf 100
 Temesvári Pelbárt 91
 Tetzl János 77
 Theodoricus 60
 Theophilaktos 54
 Thúri Pál 98, 112
 Tinódi Sebestyén 87, 94, 97
 Tordu 56
 Tritemius 72
 I. Ulászló 45, 73
 II. Ulászló 45, 60, 70, 71, 73, 74, 80, 91
 Uzus 42
 Varró János 36
 Váczi Pál 69
 Váliak 42
 Veér András menedéklevele 71
 Venceslaus 45
 Verantius Antal 93
 Verantius Faustus 95
 Verbőczy István 114
 Veresmarti Mihály 111
 Vergilius 101
 Veronai Detre 65
 Vilhelmus Conquaestor 35, 63
 Virág Benedek 68, 98, 131, 134
 Vitéz János érsek 79, 100
 Vitkovics Mihály 132
 Volheim 87
 Vörösmarty Mihály 133
 Walther 66
 Warmér Kristóf 118
 Weszprémi István 71, 72
 Zápolya János 86
 Zombori 134
 Zrínyi Miklós 115
 Zwonarics Mihály 112
 Zsámboki János 100
 Zsigmond király 45, 69, 72, 73, 79

TARTALOMMUTATÓ

	Lap
<i>Pap Károly</i> : Bevezetés	5
<i>Horvát István</i> : Magyar literatúra	

Bévezetés a magyar literatúrába.

1. §. Mi a magyar nyelvnek tudományos története, hányféle és melyiket fogjuk különösen előadni és micsoda kútfőkből lehet azt meríteni?	27
2. §. Fölmehet-e a magyar nyelvnek története és kelete az Árpád bejövetele előtt lefolyt ősidőig? Meddig mehet fel különösen és mit kell tudni a hétféle magyar népről, annak viszontagságairól és vándorlásairól?	28
3. §. Mit tudhatni a hét magyar nemzetség nevének fordításairól, részszerént írásbeli, részszerént más változásairól?	33
4. §. Mit tanulhatunk a magyar nemzet legrégibb történeteiből Árpád előtt, különösen a magyar nyelv viszontagságaira nézve?	42
5. §. Minő időszakokra lehet a magyar nyelv külső viszontagságának történeteit legalkalmasabban felosztani és minő okoknál fogva? ..	44

Első időszakasz.

6. §. Mit tudunk és mit tudhatunk a kereszténység felvétele előtt a magyar nyelvnek dialektusairól?	48
7. §. Vannak-e nyomai annak, hogy a magya-	

rok a kereszténység felvétele előtt szerették nemzeti nyelvüket?	50
8. §. Mit állíthatunk a magyar nyelvről, mint közönséges nyelvről a kereszténység felvétele előtt?	52
9. §. Voltak-e vallásbeli és más, világi éne- keik a magyaroknak a kereszténység felvétele előtt?	53

Második időszakasz.

10. §. A kereszténység felvétele által minő nagy változásokon ment által vallás dolgában a magyar nyelv?	55
11. §. Mit állíthatunk a magyar nyelvről mint közönséges nyelvről a kereszténység felvétele után az Árpád véreből származó fejedelmek alatt?	58
12. §. Tudták és beszéltek-e a magyar feje- delmek és főnemesek a római nyelvet az Ár- pád véreből származott fejedelmek alatt?	60
13. §. Miből állott a magyar irodalom köre az Árpád véreből származó fejedelmek alatt?	64
14. §. Minő nyomain és emlékei maradtak fenn a magyar nyelvnek Szent Istvántól fogva III. Andrásig?	66

Harmadik időszakasz.

15. §. Mit tudunk a vallásbeli magyar köny- vekről Róbert Károly uralkodásától kezdve a reformációig?	68
16. §. Mit tudunk a magyar nyelv keleté- ről, mint közönséges és diplomatikai nyelvről R. Károlytól kezdve a reformációig?	69
17. §. Tanulták és beszéltek-e a magyar nyel- vet a külföldi fejedelmek és hercegek, és más	

jeles idegen férfiak R. Károlytól a reformáció kiütéséig lefolyt időszakaszban?	72
18. §. Miből állott a magyar literatúra köre Róbert Károlytól kezdve a reformációig?	74

Negyedik időszakasz.

1. §. A reformáció azoknál, akik azt elfogadták, kizárván a római nyelvet a templomokból és a biblia olvasását nemzeti nyelven minden kereszténynek kötelességévé tévén: a nemzeti nyelvbe mintegy új életet öntött	75
2. §. A reformáció tanításai önkényt maguk után vonták az oskoláknak jobb és alkalmasabb berendezését, mind a református, mind a római katolikusoknál, de akiknél mégis sok és nagy akadályokkal volt kénytelen küszködni..	79
3. §. A könyvnyomtató-mesterség, melyet a nagy király, Hunyady Mátyás az 1473. esztendőben Hess András által Budán először gyakoroltatott, XVI. századbeli virágzása által a magyar nyelvet igen előmozdította	82
4. §. A felséges uralkodóháznak ősei közül I. Ferdinánd, II. Maximilián, II. Mátyás és III. Ferdinánd pártfogásuk által a magyar nyelvet igen előmozdították	86
5. §. A magyar tudósoknak igyekezeteik a XVI. században a Szentírás fordításának ügyében igen szembetűnőek	89
6. §. Legjobban kezdett virágzni nemzeti nyelvünk a XVI. századnak közepe körül és utána, az egyházi ékesenszólásnak erőrekapása és a vallás ügyében folyt vetekedések által, amire nézve némelyek munkáik által igen ki-tüntették magukat	90

7. §. Nem maradott parlagon a XVI. században a történetírás és a természettudomány mezeje sem, sőt a magyar philológiának és lexicographiának talpkövei is akkor vettek meg 93
8. §. Költői művek a XVI. századból nem éppen csekély számmal maradtak fent, mindazonáltal akadályozták a költés előmenetelét a róla uralkodott balvélemények. Sylvester János a római versmérték elfogadásáért különös említést érdemel 96
9. §. Ámbár a magyar íróknak a XVI. században a görög és római classica-literatura körül nem csekély érdemük van, mindazonáltal ennek nemzetesítéséről, ami fő dolog lett volna, annyira megfeledkeztek, hogy e részről igen csekély előmenetek tettek 99
10. §. A XVII. században a római katolikus egyházi rend nagyobb hévvel, mint azelőtt, a nép nemzeti nyelvű oktatására adja magát és ezáltal hatalmasabb gátat vet a reformáció elterjedésének. Többen a római katolikus papok közül az oskolákra is kiterjesztik figyelmüket 102
11. §. A nagyszombati főiskola a tudomány szeretete mellett annyira fölkelté a római nyelv szeretetét, hogy Magyarországon a nemzeti nyelv műveltetése igen megcsökkent. Erdélyben ellenben mindig nagyobb súlyra és tekintélyre tett szert. Tagadhatatlan hát, hogy Erdély a nemzeti nyelvről érettebben gondolkozott, mint Magyarország 104
12. §. Az egyházi literatúra virágzása a XVII. század kezdetén igen nagy előmeneteleket tett, de a század vége felé hanyatlani kezdett. Kik

voltak a nevezetes egyházi írók a XVII. században?	108
13. §. A magyar literatúrának történeti, orvosi, természettudományi és törvényi ágai a XVII. században el nem hagytak ugyan, de mégis igen csekély előmeneteleket tettek	112
14. §. Egyedül a poézis volt oly szerencsés a XVII. században, hogy mindinkább közelítvén fölséges céljához, a nevededett finomabb érzés által szembetűnő előmeneteleket tett	114
15. §. A magyar grammatika és lexicographia a XVII. században már jeles előmeneteleket tett	116
16. §. A XVIII. század kezdetén a belső zenebonák után lassan haladhatott előre a magyar nyelv, de a nemzet lelkesedése Mária Theresia uralkodása kezdetén minden nagyra hajlandó volt	120

Ötödik időszakasz.

17. §. II. József császár uralkodása a német nyelv erőszakos béhozatala által új életet önt a magyar nyelv tudományos művelésébe, de nyelvünk mindamellett inkább csak fordítások által gyarapodik ezen időben	124
18. §. A magyar nyelv virágzása I. Ferencz uralkodása alatt	128

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 2293 /195. 2 sz.